

В.Г. СКАЛЯРЕНКО

РУСЬ
І ВАРОДИ

ІСТОРИКО -
ЕТИМОЛОГІЧНЕ
ДОСЛДЖЕННЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ.О.О.ПОТЕБНІ

В.Г.СКЛЯРЕНКО

русь
і варяги

ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО “ДОВІРА”
2006

**ББК 81.2 УКР-3
С43**

У монографії викладено нову концепцію походження назв *Русь* і *варяги*. Заперечується скандинавське походження цих назв і обґрунтовується положення, що обидві назви виникли в середовищі прибалтійських слов'ян. Уважно розглянуто докази на користь норманської (скандинавської) теорії походження назви *Русь*: свідчення Бертинської хроніки від 839 р.; розповідь Ліудпранда, єпископа Кремонського; розповідь Іоанна Диякона про похід норманів близько 865 р. на Візантію; розповідь Ахмеда ал-Якубі про напад русів на Севілью; імена руських князів, послів і купців, які наведені в договорах Олега та Ігоря з греками; назви дніпровських порогів, про які повідомив візантійський імператор Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією».

Для викладачів, студентів, учителів, широкого кола читачів.

**Відповідальний редактор — чл.-кор. НАН України,
доктор філол. наук, проф. Г. П. Півторак**

Рецензенти:
доктор філол. наук, проф. І. М. Железняк
доктор філол. наук Б. М. Ажнюк

**Надруковано за ухвалою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України**

*Монографія створена в рамках виконання наукового проекту 7.07/00010
«Етимологічні дослідження як джерело реконструкції історії
лексичного фонду української мови» Державного фонду
фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України*

ISBN 966-507-205-6

© Скляренко В. Г., 2006
© Оригінал-макет, художнє оформлення
Видавництво «Довіра», 2006

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ РУСЬ

Питання походження назви *Русь*, без сумніву, належить до найважливіших, оскільки воно тісно пов'язане з питанням походження держави Київська Русь. Як образно сказав А. Брюкнер, «хто назву Русі правильно виклав, той здобув ключі до розв'язання початкової її історії»¹. Разом з тим проблема походження назви *Русь* належить до найскладніших, про що свідчить велика кількість гіпотез, багатовікова (майже дев'ятсотлітня) дискусія з цього питання.

I

Найдавніша теорія походження назви *Русь* викладена в «Повісті временних літ» (під 862 р.): «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тыи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, аньгляне, друзии гъте, тако и си. Реша русь [у деяких інших списках, на наш погляд, правильно — руси.— В. С.] чюдь, словѣни, и кривичи и вси: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нетъ. Да поидѣте княжить и володѣти нами». И изъбрашася З братъя с роды своими, пояса по собѣ всю русь, и придоша; старѣйший, Рюрикъ, съде Новѣгородѣ, а другой, Синеусъ, на Бѣлѣ-озерѣ, а третий Изборьствѣ, Труворъ. И от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля...»². У літописах наявні й інші погляди на походження назви *Русь*. У літописі за Воскресенським списком ця назва виводиться з гідроніма *Rusa*: «и нарекоша Русь рѣкы ради Руссы, иже впадоша во езеро Илмень»³. В Густинському літописі

¹ Brückner A. O nazwach miejscowych.— Kraków, 1935.— S. 41.

² Повесть временных лет.— М. ; Ленинград, 1950 .— Ч. 1.— С. 18 (сер. «Лит. памятники»).

³ Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссию.— СПб., 1856.—

(XVII ст.) — від антропоніма *Рюрикъ* (*Рурикъ*): «оть вожа, си есть князя своего — Рурика сіе имя пріять Русь... якоже Ляхи от Леха, Чехи оть Чеха и проч. Сице и наша Русь оть Рурика князя своего, иже из Рускія землѣ къ нимъ пришедъ»⁴. У цьому ж літописі наводяться інші точки зору, зокрема: «оть рѣки глаголемыя Рось»⁵, «оть русыхъ власовъ, понеже въ сей странѣ изъ сицевыми власы мнози обрѣтаются»⁶.

Дуже давньою є норманська теорія, яку поділяє багато дослідників (Г.-З. Байєр, Г.-Ф. Міллер, Й. Тунман, А.-Л. Шлецер, М. М. Карамзін, А. А. Кунік, М. П. Погодін, В. Томсен, Ф. Браун, А. Брюкнер, Р. Екблом, О. О. Шахматов, В. А. Брім, А. Стендер-Петерсен, М. Фасмер, К.-О. Фальк, Г. П. Ковалев та ін.). Згідно з цією теорією, назва Русь походить від фін. *Ruotsi* «Швеція», пор. ест. *Rootsi*, водське *Rōtsi*, лівське *Rūot's* «т. с.». Наявність цього слова в усіх прибалтійсько-фінських мовах свідчить про його появу в період прибалтійсько-фінської (західнофінської) мовної спільноті (прибалтійсько-фін. *rōtsi⁷), яка розпалася в VI—VIII ст.⁸ (іноді *Русь* виводять безпосередньо із прибалтійсько-фін. *rōtsi).

Походження фін. *Ruotsi* «Швеція» (західнофін. *Rōtsi) не зовсім ясне⁹. Часто його пов'язують з шв. *Roslagen* — назвою східного узбережжя Швеції (Й. Тунман, А.-Л. Шлецер, А. Брюкнер та ін.), проте, як зазначає О. М. Трубачов, назва *Roslagen* (власне, «весловий, мореплавний закон») відбиває вже розвинуті феодальні повинності в Шве-

Т. 7.— С. 262. Така точка зору на походження назви Русь відбита і в одному із списків хронографа редакції 1512 р.: «и нарекошася своим именем Русь реки ради Русы» (Описание списков хронографа редакции 1512 г., хранящихся в ГБЛ / Сост. А. Н. Пушкирев.— М., 1983.— С. 14).

⁴ Ипатиевская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографическою комиссию.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 236.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Ekblom R. Roslagen-Rußland // Ztschr. slav. Philol.— Heidelberg, 1957.— Bd 26. N. 1.— S. 47, 57; Falk K.-O. Kilka uwag o nazwie Ruś // Lingua Posnaniensis.— Poznań, 1968.— 12/13.— S. 10.

⁸ Хайду П. Уральские языки и народы.— М., 1985.— С. 80.

⁹ Про походження фін. *Ruotsi* «Швеція» див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1971.— Т. 3.— С. 522–523; Брім В. Происхождение термина «Русь» // Россия и Запад.— Пг., 1923.— Т. 1.— С. 5–10; Falk K.-O. Op. cit.— S. 10–11.

ції і тому не може бути джерелом фін. *Ruotsi*¹⁰. Ряд дослідників виводить фін. *Ruotsi* з давньошведських лексем: з дшв. *Rōdhsin* «жителі східного узбережжя Швеції — провінції Рослаген», букв. «веслярі, мореплавці» (А. А. Кунік); з дшв. **rōfs-menn* або **rōfs-karlar* зі значенням «веслярі, мореплавці», утвореного від дшв. *rōfer* «веславання, судноплавство, плавання» (В. Томсен); з дшв. **rōf(r)s-byggjar* «веслярі, жителі узбережжя і островів» (власне, жителі Середньої Швеції), утвореного від дшв. *rōfer* «простір веслового судноплавства» (Р. Екблом); з дшв. *drōt* «натовп, дружина» (В. А. Брім); з дшв. **rōðR* (шв. *rodd*) «військовий морський похід», перв. «веславання» (К.-О. Фальк). Проте, оскільки західнофін. **Rōtsi* могло з'явитися лише до VIII ст. (у VI–VIII ст. західнофінська мовна спільність розпалася), а існування давньошведської мови, як і інших давньоскандинавських мов, припадає на період з IX до XVI ст.¹¹, давньошведські лексеми (ні наведені, ні будь-які інші) не можуть бути джерелом західнофін. **Rōtsi*. А. А. Кунік з часом змінив свій погляд на походження фін. *Ruotsi* і виводить його вже з дісл. *Hreiðgotar* «славні готи», пов'язаного з гот. *hrōf-* «слава». Як зазначає один із сучасних прибічників норманської теорії походження *Русі* Г. П. Ковалев, «поки що не знайдена переконлива етимологія слова *ruotsi* у фінно-угорських мовах»¹².

Прихильники норманської теорії походження Русі чомусь не беруть до уваги, що східні слов'яни ніколи не називали шведів русами¹³. До того ж у «Повісті временних літ» прямо сказано, що русь — це не шведи («Сице бо ся зваху тъи варязи русь, яко се друзии зовутся сви...», див. вище).

Проти норманської теорії у XVIII ст. дуже різко виступив М. В. Ломоносов. Він писав, що «російський народ має своє походження та ім'я від роксолан давніх»¹⁴, що «варяги і Рурик з родом своїм, які прийшли

¹⁰ Трубачев О. Н. Русь, Россия // Русская речь.— М., 1987.— № 3.— С. 132.

¹¹ Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков.— М. ; Ленинград, 1953.— С. 5–6.

¹² Ковалев Г. Ф. История русских этнических названий.— Воронеж, 1982.— С. 53.

¹³ Ловмяньский Г. Руссы и руги // Вопр. истории.— М., 1971.— № 9.— С. 43.

¹⁴ Ломоносов М. В. [Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского】 // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений.— М. ; Ленинград, 1952.— Т. 6.— С. 29.

в Новгород, були коліна слов'янського, розмовляли мовою слов'янською, походили від давніх роксолан або росів і були аж ніяк не із Скандинавії, але жили на східно-південних берегах Варязького моря, між річками Віслою та Двіною»¹⁵. Ототожнював роксоланів з Руссю також Д. І. Іловайський: «На нашу думку, не може бути ніякого сумніву в тому, що *Рось* або *Русь* і *роксолани* це одна й та сама назва, один і той самий народ»¹⁶. Таке ототожнення наявне в літописах (Густинському, XVII ст.): «Роксоляны, акибы Русь и Аляны»¹⁷.

Гіпотеза М. В. Ломоносова про те, що варяги-руси прийшли в Новгород від слов'янських племен, які жили на південних берегах Балтійського моря, не була новою. Ще в XIII ст. абат Гуннлауг вважав, що предками київських русів були прибалтійські слов'яни¹⁸. На думку З. Герберштейна (XVI ст.), варяги-русь походять із землі племені вагрів¹⁹. Теорія слов'янського походження Русі знайшла підтримку і подальший розвиток у працях цілого ряду дослідників (Ю. І. Венеліна, С. О. Гедеонова, І. Забеліна, В. Б. Вілінбахова, А. Г. Кузьміна, Г. Ловмяньського, Н. С. Трухачова).

Ряд дослідників (С. Шелухін, Б. О. Унбегаун, Г. К. Василенко та ін.) обстоює кельтське походження *Rusi* і виводить назву *Русь* від назви кельтського племені *rutheni*. «Загалом,— зазначає О. С. Стрижак,— Ruth-(ruθ-) є більшим до *rus-* (*Ruthi > *Русь*, як *суми* > *Сумь...*), ніж “германсько-фінське” Ruotsi (> *“Руць”?)»²⁰. Деякі дослідники (В. М. Татищев, І. М. Болтін) вважають, що руси, які дали східним слов'янам династію Рюриковичів, були фінами. А. С. Будилович указує на готське походження назви *Русь* (безпосередньо від гот. *hrōþ- «слава»). Г. Еверс прийшов до висновку, що слов'яни перейняли ім'я *русь* від хазар. М. І. Костомаров у 1860 р. виступив із теорією литовського походження *Русі*, але згодом визнав свою помилку.

¹⁵ Ломоносов М. В. [Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского】.— С. 33.

¹⁶ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси.— 2-е изд.— М., 1882.— С. 74.

¹⁷ Ипатиевская летопись.— С. 236.

¹⁸ Див.: Вяземский П. Ходили ли скандинавские пилигримы на поклонение к святым местам через Россию // Филол. зап.— Воронеж, 1877.— Вып. 1, 2.— С. 37.

¹⁹ Див.: Бестужев-Рюмин К. Русская история.— СПб., 1872.— Т. 1.— С. 89. Примеч. 1.

²⁰ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 121.

О. О. Потебня зближує *Русь* з дінд. ṛṣabḥāḥ «бик», ав. aršan- «чоловік, муж, самець», гр. ἄρσην «чоловічий»; у такому разі слова *русь* первісно означало б «мужі».

О. М. Трубачов пов'язує *Русь* з дінд. rukṣá- «світлий, бліскучий», з кримськими топонімами *Рукуса* (назва села в південно-західному Криму), *Rosso Tar* (*Rossatar*) (на західному березі Криму в старих італійських картах) зі значенням, очевидно, «білий, світлий берег»²¹. На його думку, назва *Русь* первісно означала «Біла, Світла сторона»²².

С. Роспонд вважає, що назва *Русь* слов'янського походження, і наводить дві праслов'янські основи, з яких вона могла виникнути: псл. *rud- / *rus- (з *rud-s-) «рудий, білявий» і псл. *ru- / *гу- «текти», пор. рос., укр. *русло*; від однієї з цих основ походить гідронім *Руса*, а від нього — етнонім *русь*. З гідроніма *Руса* виводить назву *русь* також Я. Отрембський, але, на відміну від С. Роспонда, розглядає гідронім як балто-слов'янське (а не слов'янське) утворення.

Назву *Русь* виводять також з гідроніма *Рось*, притоки Дніпра (С. О. Гедеонов, М. М. Тихомиров, В. В. Мавродін та ін.); ця точка зору представлена в Густинському літописі (див. вище). Існує і цілий ряд інших етимологій назви *Русь*: від гр. Ῥῶς «Русь», яке виникло на візантійському ґрунті з прикметника ῥούστος «червоний, рудий» або з іменника ῥῶστις «здоров'я, сила» (В. З. Завітневич, О. В. Соловйов); від гр. ῥύστις «течія» (П. Максимов); від прикметника *rúsiy* (Р. С. Стоцький, Я. Б. Рудницький), ця точка зору представлена в Густинському літописі (див. вище); від гр. Ῥᾶ «Волга», ав. Raṇhā «т. с.» (Ф. І. Кнауер, П. Смірнов); від власного слов'янського імені *Ростислав* (І. Лун'як) та ін. П. Ф. Крапивін вважає, що слово *рось* (*русь*) первісно означало «вода» (на його думку, цей корінь наявний в словах *rosa*, *ruslo*, *rusalka*, *rusalii*).

²¹ Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индо-арийцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкоznания.— М., 1977.— Вып. 6.— С. 27.

²² Трубачев О. Н. Русь, Россия.— С. 133; Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— М., 1993.— С. 37.

II

Для встановлення походження назви *Русь* необхідно насамперед з'ясувати первісне значення цього слова: що саме розумілося під Руссю в IX–XIII ст. Дослідники вже давно помітили, що в літописах назва *Русь* уживається в широкому й вузькому значеннях. У широкому розумінні ця назва означала сукупність різних земель, що входили до складу Київської держави, пор., наприклад, у Лаврентіївському літописі (розвідка про Липецьку битву 1216 р.): «и всѧ Рус(с)каѧ земла. и Галичскаѧ. и Києвьскаѧ. и Смоленьскаѧ. и Черніговьскаѧ. и Нового-ро(д)скаѧ. и Рязаньскаѧ»²³. У цілому ряді літописних повідомлень згадана назва виступає у вузькому значенні, оскільки Русь протиставляється іншим землям, що входили до складу Київської держави. Вона протиставляється Смоленській землі, пор. в Іпатіївському літописі (повідомлення про похід Ізяслава Мстиславича на Волгу в 1148 р.): Ростислав (брат Ізяслава Мстиславича) прийшов «съ всими Рускими силами полки и съ Смоленьскими»²⁴ (Смоленська земля, власне смоленське військо чітко відріяється від «усіх руських сил»). У поняття «Русь» не входила Новгородська земля, пор. у Новгородському першому літописі молодшого ізводу (1135 р.): «иде в Русь архиепископъ новгородчкыи Нифонтъ с лучшими мужи»²⁵. Про поїздки новгородців «в Русь» Новгородський перший літопис повідомляє дуже часто²⁶. Не вважалася Руссю Галицько-Волинська земля, пор. в Іпатіївському літописі (1152 р.): перемігши Володимира Галицького, Ізяслав із Галича пішов «у Рускую землю»²⁷. За межами Русі знаходилася і Володимиро-Сузальська земля, пор. у Лаврентіївському літописі (повідомлення про похід київського князя Святослава Всеволодовича і спалення м. Дмитрова 1181 р.): «пожга (Святослав) городъ Дмитровъ. възвратиса опа(т) в Русь»²⁸. Не входила в поняття «Русь» також земля

²³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— М., 1962.— Т. 1.— Стб. 495.

²⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 370.

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 208.

²⁶ Там само.— С. 24, 30, 32, 35, 36, 37, 45, 52, 53.

²⁷ Ипатьевская летопись.— Стб. 454.

²⁸ Лаврентьевская летопись.— Стб. 388.

деревлян: деревляни називають Ігоря «руським князем», протиставляючи його «своєму князю» Малу²⁹.

На основі наведених свідчень літописів, а також ряду інших повідомлень, дослідники дійшли висновку, що Русь у вузькому значенні — це Київська, Чернігівська і Переяславська землі, іншими словами — це Середня Наддніпрянщина³⁰. Названі три землі становили єдність уже в першій половині Х ст., що відбито в договорі Ігоря з греками 944 р., де йдеться про виплату місячного утримання руським купцям «первое от города Киева, паки изъ Чернигова и ис Переяславля»³¹. Б. О. Рибаков вважає, що Київська, Переяславська й, очевидно, Чернігівська землі первісно являли собою територію, населену полянами³². Така точка зору знайшла підтвердження у спеціальних дослідженнях І. П. Русанової, якій вдалося виділити племінну ознаку полян — поховання в підкурганних ямах³³. На думку цілого ряду дослідників, Чернігівська і Переяславська землі спочатку належали сіверянам, і лише згодом унаслідок виникнення полянського племінного союзу поляни розширили свою територію за рахунок згаданих земель сіверян (по лівому березі Дніпра)³⁴. Як би там не було, чи поляни розширили свою територію за рахунок сіверян, чи не розширювали її (тобто Чернігівська і Переяславська землі первісно належали їм), а літописець, називаючи давні слов'янські племена, мав усі підстави сказати: «и поляне, яже нынѣ зовомая Русь»³⁵. Київська, Чернігівська і Переяславська землі (Русь у вузькому значенні) стали ядром, навколо якого формувалася Київська держава (Русь у широкому значенні), і назва *Русь* (у вузькому

²⁹ Повесть временных лет.— С. 40.

³⁰ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 28–32; Рыбаков Б. А. Древние русы // Советская археология.— М., 1953.— 17.— С. 37–38; Мавродин В. В. Происхождение названий «Русь», «русский», «Россия».— Ленинград, 1958.— С. 17–20; Брайчевский М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 162; Рогов А. И. О понятии «Русь» и «Русская земля» (по памятникам письменности XI — начала XII в.) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981.— С. 153.

³¹ Повесть временных лет.— С. 36.

³² Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская этнография : Сб. статей.— М. ; Ленинград, 1947.— Вып. 6–7.— С. 101–105.

³³ Русанова И. П. Курганы полян X–XII вв.— М., 1966.— Табл. 18.

³⁴ Рогов А. И. Зазнач. праця.— С. 153.

³⁵ Повесть временных лет.— С. 21.

значенні) поширилася на всю Київську державу³⁶. Поряд з новим, широким значенням назва *Русь* ще довго зберігала і своє давніше, вужче значення.

Пам'ять про давню єдність Київської, Чернігівської і Переяславської земель була настільки сильною і живучою, що пізніше, після виділення із складу Київської держави самостійних Київського, Чернігівського і Переяславського князівств їхні князі зберігали за собою право ділити доходи від володіння віддаленими землями. Так, у 1060 р. князі цих трьох князівств поділили між собою м. Смоленськ.

III

Вузьке значення слова *Русь* (Київська, Чернігівська і Переяславська землі, або територія, населена полянами) не є первісним. Щоб у цьому переконатися, досить розглянути вираз «вся Русь», який зустрічається в Константина Багрянородного (Порфірогенета) і в літописах. Константин Багрянородний у IX розділі свого твору «Про управління імперією» зазначає, що кожного року в листопаді князь вирушає з Києва для збирання податків серед слов'янських племен, причому вирушає «з усією Руссю» («μετὰ πάντων τῶν Ῥώσων»), за найновішим російським перекладом — «з усіма росами»³⁷. Вираз «вся Русь» з тим самим значенням, що й у Константина Багрянородного, зустрічається також у літописах, зокрема в «Повісті временних літ» під роком 862 («пояша по собѣ всю Русь»)³⁸ і в «Новгородському п'ятому літописі» під роком 1018 («совокупи вся русь и варяги»)³⁹.

Зрозуміло, що вираз «вся Русь» не може означати етнічну групу, не може стосуватися всього населення (власне чоловічого, здатного носити зброю) полян (Київської, Чернігівської і Переяславської земель). Дослідники дійшли висновку, що згаданий вираз може стосуватися лише

³⁶ Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» // Советская этнография : Сб. статей.— М. ; Ленинград, 1947.— 6–7.— С. 62; Рогов А. И. Зазнач. праця.— С. 153.

³⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М., 1991.— С. 50–51.

³⁸ Повесть временных лет.— С. 18.

³⁹ Новгородская пятая летопись // Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссией Министерства народного просвещения.— Пг., 1917.— Т. 4. Ч. 2. Вып. 1.— С. 110.

певної соціальної групи⁴⁰. На думку С. В. Юшкова, руси — «це купці, які скуповують товари у слов'ян і продають у Візантію, в Хазарію і навіть безпосередньо арабам. Руси — це населення міст, якому під владне околишне слов'янство. Руси збирають дань з цього слов'янства. Руси — це організатори й учасники грабіжницьких походів на Візантію і на хазар, на чорноморське і каспійське побережжя. Руси — професіональні воїни, що служили у візантійських імператорів і хазарських каганів. Руси — це організатори експедицій за рабами»⁴¹. Можна погодитися з С. В. Юшковим у тому, що назва *русь* стосувалася професійних воїнів, які виконували дуже важливі функції в Київській державі, зокрема збиралі податки, брали участь у військових походах, займалися торгівлею. Таке значення слова *русь* — «професійне військо в Київській державі» (свого роду «гвардія київського князя») — ми вважаємо первісним. Із значенням «військо» слово *русь* ужито в тому місці «Повісті временних літ», де йдеться про Олега: «И съде Олегъ княжа въ Киевъ, и рече Олегъ: «Се буди мати градомъ русскимъ. И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью»⁴². І якщо «русь» («відбірне професійне військо полян — Київської, Чернігівської і Переяславської земель») приходила до якогось іншого племені (до іншої землі) збирати податки чи прибуvala до Візантії з торговим караваном, то ця «русь» представляла полян (Київську, Чернігівську і Переяславську землі), і назва *русь* переносилася на полян (на Київську, Чернігівську і Переяславську землі). І коли «русь» («відбірне професійне військо полян — Київської, Чернігівської і Переяславської земель») нападала на ворога, то це фактично нападали поляни (Київська, Чернігівська і Переяславська землі), і назва *русь* переносилася на полян (на Київську, Чернігівську і Переяславську землі). Таким чином, соціальний термін «русь» з часом став територіальною назвою *Русь*.

⁴⁰ Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь». — М., 1914. — С. 8; Юшков С. В. До питання про походження русі // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. — К., 1941. — Т. 1. — С. 150–153; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. — М., 1949. — С. 57–60; Łowmiański H. Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich. — Warszawa, 1957. — S. 160; Falk K.-O. Op. cit. — S. 15.

⁴¹ Юшков С. В. До питання про походження русі. — С. 153.

⁴² Повесть временных лет. — С. 20.

IV

Найкращими професійними воїнами в IX–XII ст. вважалися варяги. Первісно варягами називали, очевидно, учасників військових морських і річкових походів з Балтійського регіону (пор. друс. *Варяжское море* «Балтійське море»), згодом у Київській Русі так називали вихідців із Скандинавії. Суть терміна «варяги» розкрив ще М. В. Ломоносов, який писав, що «неправильно міркує той, хто варязьке ім'я приписує одному народові. Багато сильних доказів упевнюють, що вони від різних племен і народів були і тільки одним об'єднувалися,— звичайним тоді на морях розбоєм»⁴³. Араби «варягами» називали воїнів-купців з узбережжя Балтійського моря, без етнічної диференціації⁴⁴.

Новгородці звернулися до варягів за допомогою, оскільки сварилися між собою: «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тъи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, аньгляне, друзья гъте, тако и си»⁴⁵. У наведеній цитаті «к руси», безперечно, є уточненням до «къ варягомъ», уточнюється, до яких саме варягів звернулися новгородці. Іноді дослідники стверджують, що літописець між варягами і Руссю ставить знак рівності⁴⁶. Це не так. Варяги — поняття такого ж порядку, як, наприклад, пірати. Варяги — професійні воїни, і вони могли належати до різних народів Балтійського регіону. І літописець досить прозоро говорить, що Русь — назва народу: як інші варяги звуться шведами, норвежцями («урмане»), англянами (під англянами слід розуміти, очевидно, данців, а точніше — данське плем'я англів⁴⁷), готами (жителями острова Готланд у Балтійському морі, готи жили також на півдні сучасної Швеції), так ці варяги, до яких звернулися новгородці, звалися Руссю. Пояснення літописця дозволяє зробити висновок, що Русь — не

⁴³ Ломоносов М. В. Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года.— СПб., 1766.— С. 41.

⁴⁴ Див.: Херман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 371. Примеч. 65.

⁴⁵ Повесть временных лет.— С. 18.

⁴⁶ Тихомиров М. Н. Зазнач. праця.— С. 67.

⁴⁷ Тихомиров М. Н. Зазнач. праця.— С. 69; Ловмяньский Г. Зазнач. праця.— С. 45; Трухачев Н. С. Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР : Материалы и исслед. 1980 год.— М., 1981.— С. 162.

шведи, не норвежці, не данці (англи), не готи, оскільки всі названі народи — «друзии». Але Русь, безперечно, слід шукати серед народів Балтійського регіону, оскільки вони — варяги. Літописець, перераховуючи народи, що ведуть своє походження від Ноєвого сина Афета, чітко вказує місце Русі серед північних народів: «Афетово бо и то колъно: варязи, свеи, урмане, готе, русь, агняне, галичане, вольхва, римляне, нѣмци, корлязи, венъдици, фрягове и прочии»⁴⁸. Отже, місце Русі — між островом Готланд і Данією. Ряд дослідників вважає, що Руссю тут названі жителі острова Рюген⁴⁹, оскільки, по-перше, острів Рюген розташований між островом Готланд і Данією, по-друге, жителів острова Рюген називали русами, по-третє, жителі острова Рюген були слов'янами. Останнє добре узгоджується із словами літописця про те, що руська мова є слов'янською: «А словенъский языкъ и рускыи одно есть»⁵⁰.

V

Острів Рюген (Ругія) був заселений слов'янами, очевидно, відтоді, коли германське плем'я ругів (ругіїв) залишило Південну Прибалтику і рушило, подібно до готів, на південь (у середині V ст. рури були вже на Дунаї⁵¹). Відразу ж зазначимо, що слов'яни на острові вимерли наприкінці XIV ст. За археологічними даними, слов'янські племена розселилися на південному узбережжі Балтійського моря (і на острові Рюген) не пізніше кінця VI ст.⁵² Різні джерела називають слов'ян на острові Рюген Rugi, Rugini, Rugiani, Ruiani, Ruani, Runi, Rani, Rutheni. Українські назви — *руги, ругяни, ружани, руяни, рани, рени, рутени*. Ми називатимемо їх ругами, як і більшість дослідників.

Німецькі письменники Ебон (1151–1152 рр.) і Герборт (1159 р.) у житіях Оттона Бамберзького (місіонера Західного Помор'я після його завоювання Болеславом III Кривоустим) по дев'ять разів називають ру-

⁴⁸ Повесть временных лет.— С. 10.

⁴⁹ Ловмяньский Г. Зазнач. праця.— С. 45; Трухачев Н. С. Зазнач. праця.— С. 161–162; Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы) // Вопр. истории.— М., 1974.— № 11.— С. 65.

⁵⁰ Повесть временных лет.— С. 23.

⁵¹ Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае I–IV вв. н. э.— М., 2000.— С. 263.

⁵² Херман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 338.

гів рутенами (*Rutheni*), а країну — Рутенією (*Ruthenia*), причому в жодному випадку не виникає сумнів, що назва стосується острова Рюген або його жителів⁵³.

Майже на двісті років раніше від Ебона і Герборда територією прибалтійських слов'ян подорожував іспанський єврей Ібрагім ібн Якуб (965–966 рр.), який у своїх записках розміщує русів на схід від Данії і на захід від Пруссії. «І роблять на них (prusсів.— В. С.) набіги,— пише він,— руси на суднах із заходу»⁵⁴. Найімовірніше, руси, про яких говорить Ібрагім ібн Якуб, знаходилися на острові Рюген⁵⁵.

На русів з острова Рюген з усією очевидністю вказують і свідчення Адама Бременського, який близько 1075 р. писав, що польський князь Болеслав I у союзі з Оттоном III силою «підкорив усю Славію і Русь, і пруссів» («omnem vi Sclavaniam subiecit et Ruziam et Pruzzos»)⁵⁶. Форма *Ruziam* у німецькій латиномовній хроніці Адама Бременського виникла з кореня *Rut-* унаслідок другого верхньонімецького пересунення приголосних (*t > z*)⁵⁷.

Перший видавець Прусської хроніки П. Дюсбурга Г. Гарткнох перевірений, що рутенами на Балтійському узбережжі називали жителів острова Рюген⁵⁸. Герард Меркатор (XVI ст.), який був добре обізнаний з історією острова Рюген, писав, що «на острові тóму жили люди ідолопоклонники, ренами (ранами) або рутенами іменовані, люті, жорстокі в бою, проти християн воювали жорстоко, за ідолів своїх стояли»⁵⁹.

⁵³ *Ebonis. Vita s. Ottonis episcopi Babenbergensis // Monumenta Poloniae historica.— Ser. nova.— Warszawa, 1969.— Т. 7. Fasc. 2.— Р. 112, 133–135; *Herbordi. Vita Ottonis episcopi Babenbergensis // Monumenta Poloniae historica.— Lwów, 1872.— Т. 2.— Р. 30, 31, 123 і далі.* Див.: *Трухачев Н. С. Зазнач. праця.— С. 161.**

⁵⁴ Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.— Ч. 1 / Статьи и разыскания А. Куника и В. Розена (Прил. к 32-му тому Зап. Императ. акад. наук.— № 2).— СПб., 1878.— С. 51.

⁵⁵ *Трухачев Н. С. Зазнач. праця.— С. 163.*

⁵⁶ *M. Adami gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum.— Hannover, 1846.— Т. 7.— Р. 318.*

⁵⁷ *Назаренко А. В. Об имени «Русь» в немецких источниках IX–XI вв. // Вопр. языкоznания.— М., 1980.— № 5.— С. 51; Пріцак О. Походження Русі.— К., 1997.— Т. 1.— С. 42–45.*

⁵⁸ *Hartknoch H. Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis.— Hanniae, 1679.— Р. 63–64.*

⁵⁹ Див.: *Забелин И. История русской жизни с древнейших времен.— М., 1876.— Ч. 1.— С. 591.*

Наведені свідчення (а їх існує набагато більше) не залишають сумніву в тому, що жителів острова Рюген (ругів) у Х–ХII ст. часто називали рутенами (лат. *Rutheni*) або русами, а острів Рюген — Рутенією (лат. *Ruthenia*) або Русією. Відсутні, правда, свідчення про функціонування таких назв у IX ст., але якщо на самому початку X ст. про русів на острові Рюген уже повідомлялося, то ця назва повинна була з'явитися значно раніше.

VI

Привертає увагу, що не тільки ругів (жителів острова Рюген) часто називали русами (рутенами), а й київських русів іноді називали ругами. Показовими в цьому відношенні є німецькі джерела X ст., які повідомляють про прибуття в 959 р. до германського короля Оттона I посольства від київської великої княгині Ольги (Єлени в хрещенні). При цьому одні джерела називають підданих Ольги русами, інші — ругами. Зокрема, автор хроніки, яка є продовженням хроніки Регіона, під 959 р. пише про княгиню ругів (*regina Rugorum*) Єлену⁶⁰, а під 960, 962, 966 рр., де йдеться про Адальберта, посланого Оттоном I єпископом на Русь, називає київських русів ругами⁶¹. Слід зазначити, що київських ругів називають ругами й інші німецькі джерела, залежні від Адальберта (він же — автор хроніки, яка є продовженням хроніки Регіона), а сам Адальберт дізнався про ругів (київських русів) під час свого перебування в Києві і звідти переніс цей термін у Німеччину⁶², що надає свідченням Адальберта особливої ваги.

Відомості про ругів (київських русів) проникли також у Францію, що було пов’язано з одруженням французького короля Георіха I з Анною (1051 р.), дочкою Ярослава Мудрого. Повідомляючи про це одруження, Гійом Жюом’езький, автор історії норманів, писав, що Генріх одружився з дочкою короля ругів (на думку Г. Ловмяньського, ці відомості він отримав, очевидно, від руського оточення Анни⁶³).

У латинській пам’ятці англосаксонського походження — коментарях до законів короля Едуарда Сповідника (написані близько 1134 р.) є

⁶⁰ Continuator Reginonis Trevirensis // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum.— Hannover, 1826.— Т. 1.— Р. 624.

⁶¹ Ibid.— Р. 624, 625, 628.

⁶² Ловмяньский Г. Зазнач. праця.— С. 48–49.

⁶³ Там само.— С. 50.

свідчення про перебування Едуарда, сина короля Англії Едмунда Залізnobокого при дворі Ярослава Мудрого, причому Ярослав Мудрий виступає тут як король «землі ругів, яку ми звемо Русією» («terra rugorum, quam nos vocamus Russeiam») ⁶⁴.

Той факт, що київських русів у німецьких, французьких та англійських джерелах іноді називали ругами, причому таке ототожнення кожного разу веде до Києва, беззаперечно вказує на зв'язок київських русів з ругами. До сказаного можна додати ще один дуже промовистий факт: відомий католицький автор Бароній у списках грецького хроніста Іоанна Скилиці (XI ст.) зустрів назву *Rуйана* (назву острова Рюген — Rojana, Ruan) на позначення Київської Русі ⁶⁵.

VII

Таким чином, є дуже вагомі підстави вважати, що новгородці звернулися за допомогою до варягів, які жили на острові Рюген, були слов'янами і звалися русами. Руги відзначалися своєю воювничістю, «морські дружини рюгенських слов'ян або піші раті ободритів наводили жах на жителів Ютландії, данських і шведських островів» ⁶⁶. Роль острова Рюген була настільки значною, що в X ст. Балтійське море (західна його частина) в німецьких офіційних документах дістало назву «море ругів», рюгенських слов'ян (*Mare Rugianorum*) ⁶⁷.

Поширення окремих археологічних знахідок IX ст. указує на безпосередні регулярні морські зв'язки південного берега Балтійського моря, населеного полабськими слов'янами, з поморянами із Старої Ладоги ⁶⁸. Зокрема, з краєм Ладоги в першій половині і середині IX ст. підтримував прямі зносини Ральсвек на Рюгені, який був морським портом ⁶⁹.

Привертають увагу слова літописця: «И изъбралася З братъя с роды своими, пояша по собѣ всю русь, и придоша» ⁷⁰. Ми вже розгляну-

⁶⁴ Schmid R. Die Gesetze der Angelsachsen.— 2. Aufl.— Leipzig, 1858.— S. 516.

⁶⁵ Discours de l'origene des Russiens et de leur miracuieuse conversion par le cardinal Baronius.— Arras, 1599.— P. 61, 63.

⁶⁶ Херман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона.— С. 8.

⁶⁷ Там само.— С. 10.

⁶⁸ Херман И. Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 195.

⁶⁹ Там само.— С. 193.

⁷⁰ Повесть временных лет.— С. 18.

ли вираз «вся Русь», ужитий Константином Багрянородним стосовно Київської держави (див. с. 10–11) і дійшли висновку, що він означає «професійне військо в Київській державі». У наведеному тексті з літопису вираз «вся Русь» також, безперечно, означає «професійне військо», у чому переконує аналогічне повідомлення в Новгородському першому літописі, де замість виразу «всю Русь» ужито словосполучення «дружину многу и предивну»: «Изъбрашася З брата с роды своими, и пояша со собою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду»⁷¹. Проте йдеться тут уже про професійне військо не в Київській державі, а на острові Рюген. Тобто троє братів з родами своїми взяли з собою все професійне військо ругів. У зв'язку з цим виникає припущення: як у київських русів назва *русь* з первісним значенням «професійне військо в Київській державі» поширилася на всю Київську державу, а назва *руси* — на всіх жителів цієї держави, так і в ругів назва *руси* (*rutheni*) з первісним значенням «професійні воїни на острові Рюген» поширилася на всіх жителів острова, частково витіснивши інші назви (руги, руяни та ін.). Безперечно, що до дружини Рюрика, яка прийшла в Новгород, входили не лише руси, а й інші варяги (у тому числі й шведи), проте руси становили її ядро.

Ми підійшли до найскладнішого питання — звідки виникла в ругів назва *rutheni* (лат. *rutheni*) або *руси* на означення професійних воїнів? А. Г. Кузьмін вважає, що назва *руси* на означення ругів походить від назви одного з кельтських племен — *rutheni*⁷². На його думку, кельти взяли участь в етнічному формуванні прибалтійських слов'ян⁷³. Вони перейняли у слов'ян мову, але справили великий вплив на їхню культуру. «У мові кельтів знаходяться аналогії для багатьох імен, які прийнято вважати “норманськими” і які, очевидно, насправді є “варязькими”»⁷⁴.

Вплив кельтів на північно-західних слов'ян виразно простежується в культових будівлях на південному березі Балтики, у тому числі в конструкціях ряду язичницьких храмів балтійських слов'ян VI–VII ст.⁷⁵ На кельтські культові будівлі схоже також знамените святили-

⁷¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— С. 106.

⁷² Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 66.

⁷³ Там само.— С. 81, 83.

⁷⁴ Там само.— С. 75.

⁷⁵ Herrmann J. Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters // Slovenská archeológia.— Bratislava,

ще в Арконі на острові Рюген, відоме з опису данського хроніста Саксона Грамматика⁷⁶.

О. Й. Пріцак укаzuє на зв'язок кельтів-рутенів (колишньої Рутенії, сучасної південної частини Центральної Франції) у IX–X ст. з Балтійським регіоном (зокрема з фризами та ободритами), на існування в останній чверті VIII ст. рутено-фризько-норманської торговельної компанії⁷⁷. На наш погляд, такий зв'язок став можливим лише після того, як рутени-галли (звичайно, частина з них) оселилися на острові Рюген у Балтійському морі. І той факт, що в давнину існувала рутено-фризько-норманська торговельна компанія, не повинен дивувати. Тому що кельти, відзначаючись війовничістю та відвагою (як сказав Страбон, війна була неначе їхньою пристрастю), мали також великий потяг до торгівлі. Куди б їх не приводили весніні дороги, вони завжди налагоджували зв'язки зі своїми співвітчизниками в інших регіонах і створювали спільні торговельні організації. Зокрема, як зазначає Ян Філіп, у кінці II ст. кельти створили чудову економічно-торговельну організацію в Середній Європі⁷⁸.

Існують прямі свідчення того, що варяги-русь — кельти за походженням. Про це писали грецькі укладачі хронік Іоанн Фракійський (він же Іоанн Скилиця, XI ст.) та Георгій Кедрін (XII ст.): *Barangi Celtica natio* — у венеціанському (1570 р.) перекладі латинською мовою твору Скилиці, *Βάραγγοι* (*γένος δὲ Κελτικὸν*) — у Кедріна⁷⁹. Писали й інші автори аж до XVII ст. Слід наголосити, що греки були найкращими в світі знавцями географії та народів, особливо добре вони знали кельтів і русів, а тому їхнім свідченням про походження русів цілком можна довіряти.

Таким чином, є серйозні підстави вважати, що кельти під час своїх походів на землі західних слов'ян (як відомо, після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельти залишили Галлію і вийшли на заселені слов'янами землі) дійшли до острова Рюген. На наш погляд, на острів Рюген прийшла військова дружина кельтів-рутенів. Рутени, як і інші військові

1978.— Roč. 26. Číslo 1.— S. 19–27; Седов В. В. Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов : IX Междунар. съезд славистов. Докл. сов. делегаций.— М., 1983.— С. 100.

⁷⁶ Herrmann J. Op. cit.— S. 26–27; Седов В. В. Зазнач. праця.— С. 100.

⁷⁷ Пріцак О. Зазнач. праця.— С. 53, 92–93.

⁷⁸ Filip J. Keltové ve střední Evropě.— Praha, 1956.— S. 512.

⁷⁹ Див.: Васильевский В. Г. Труды.— СПб., 1908.— Т. 1.— С. 322–323.

дружини кельтів, що завойовували землі західних і балтійських слов'ян, не брали в походи жінок. Через це кельти, одружуючись зі слов'янськими жінками, не змогли зберегти своєї народності. Вони поступово слов'янізувалися, переймаючи в слов'ян і їхню мову. Рутени, будучи прекрасними війнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, стали своєрідною військовою кастою на острові, професійним військом острова Рюген. І хоча з часом вони злилися зі слов'янським населенням, переїнявши їхню мову, професійні воїни острова Рюген продовжували зватися рутенами (русами, руссю). Згодом ця назва була перенесена на все населення острова.

Постас питання, коли військова дружина кельтів-рутенів прийшла на острів Рюген? Деяке світло на хронологію проливає, на наш погляд, такий мовний факт. Відбиття в верхньонімецькій мові кореня *Rut-* назви *Rut(h)eni* як *Ruz-* (наприклад, *Ruzzi*, *Ruzaramarcha*), будучи зумовленим другим верхньонімецьким пересуненням приголосних, могло статися лише до 600 р.⁸⁰ До 600 року назва *Rut(h)eni* у верхньонімецькій мові не могла, зрозуміло, належати київським русам і навряд чи вона могла належати рутенам-галлам. Найімовірніше, назва *Rut(h)eni* проникла у верхньонімецьку мову як назва кельтів-рутенів з острова Рюген, які на той час уже встигли голосно заявити про себе. У такому разі кельти-рутени прийшли на острів Рюген приблизно в середині I тисячоліття.

VIII

Постас ще одне, вже останнє запитання: чому новгородці звернулися за допомогою до ругів (русів), а не до когось іншого, наприклад, шведів, до яких було значно біжче? Безперечно, новгородці звернулися до ругів (русів) тому, що ті були слов'янами. Але не тільки через це, причина набагато глибша.

Ми поділяємо погляди тих дослідників (М. Т. Каченовського, О. О. Котляревського, Й. Й. Первоольфа, С. О. Гедеонова, І. Забеліна, Н. М. Петровського, Д. К. Зеленіна, В. Б. Вілінбахова), які вважають, що Новгород виник як колонія поморських (прибалтійських) слов'ян, що новгородці — вихідці з поморських слов'ян. Це підтверджують назви вулиць та міських кутків стародавнього Новгорода. Міські кутки, де мешкали ви-

⁸⁰ Прицак О. Зазнач. праця.— С. 45.

хідці з поморських земель, мали назви їхніх міст: Звірин, Росток (міські кутки бодричів), Щетин (міський куток лютичів). Як зазначає С. О. Гедеонов, «західнослов'янським началом просякнуте все домашнє новгородське життя. Новгородські місцевості мають західні назви: Волотово, Прусська вулиця, Боркова, Біскупля, Іворова. Боркова вулиця вказує на знаменитий і найдавніший в Помор'ї рід Борків»⁸¹. Балтійсько-слов'янське походження новгородців підтверджують літописи. Так, «Повість временних літ» повідомляє: «новугородьци, ти суть людьє ноугородьци от рода варяжьска, прежде бо бъша словѣни»⁸². Тобто новгородці за походженням — варяги-слов'яни, а це безпосередньо вказує на поморських (прибалтійських) слов'ян. Деякі мовні особливості поширені лише в прибалтійських слов'ян і новгородців⁸³. У Новгороді сліди культури прибалтійських слов'ян простежуються в матеріалах археологічних⁸⁴ та етнографічних⁸⁵. П. В'яземський вважає, що «руське плем'я з острова Рюген і Балтійського помор'я» відступило на Ладогу й Ільмень у зв'язку з німецьким тиском⁸⁶.

Вказуючи на подібність способу життя поморських слов'ян і новгородців, О. О. Котляревський зазначає, що ім'я Новгорода стає цілком зрозумілим, коли згадати про Старград, який знаходився на балтійсько-му Помор'ї, ім'я *Славно* видається двійником балтійського Славна, характер новгородської вольниці й торгової знаті такий самий, як і поморський, характер віча, вічевого устрою і вічевого чину подібний до дрібниць, однаковий і устрій княжого двора⁸⁷.

⁸¹ Гедеонов С. Варяги и Русь : Историческое исследование.— СПб., 1876.— Ч. 1—2.— С. 347.

⁸² Повесть временных лет.— С. 18.

⁸³ Петровский Н. О новгородских «Словенах» // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Рос. акад. наук.— Пг., 1922.— Т. 25.— С. 370—384; Зеленин Д. К. О происхождении северновеликоруссов Великого Новгорода // Докл. и сообщ. Ин-та языкоznания АН СССР.— М., 1954.— № 6.— С. 76—77; Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь // Slavia Occidentalis.— Poznań, 1962.— Т. 22.— S. 254—257.

⁸⁴ Зеленин Д. К. Зазнач. праця.— С. 77; Вилинбахов В. Б. Зазнач. праця.— С. 263—267; Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (К постановке проблемы) // История СССР.— М., 1971.— 2.— С. 50.

⁸⁵ Зеленин Д. К. Зазнач. праця.— С. 77—78; Вилинбахов В. Б. Зазнач. праця.— С. 261—262.

⁸⁶ В'яземский П. Зазнач. праця.— С. 28.

⁸⁷ Котляревский А. Книга о древностях и истории поморских славян в XI веке. I. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности.— Прага, 1874.— С. 142.

Таким чином, не може бути сумнівів у тому, що новгородці — вихідці з поморських (прибалтійських) слов'ян, що до запрошення новгородцями князів між Новгородом і слов'янським Помор'ям існували тісні зв'язки. Тому цілком природно, що, не змігши уладнати суперечки між місцевими претендентами на владу, не зумівши налагодити власне управління, новгородці звернулися з пропозицією до близьких їм поморських слов'ян, територія яких включала й острів Рюген (острів віддалений від материка всього на 1 км).

IX

Поняття «варяги» і «скандинави» дослідники часто ототожнюють. Цього, звичайно, робити не можна. Як уже зазначалося, первісно варягами називали учасників військових морських і річкових походів з Балтійського регіону (пор. друс. *Варяжское море* «Балтійське море»), без вказівки на етнічну належність (див. с. 12). Скандинави ж — це германські етноси на півночі Європи (шведи, норвежці, данці та ісландці), насамперед шведи. Ототожнення понять «варяги» і «скандинави» простежується в багатьох дослідженнях. Наявне воно і в працях видатного вченого, глибокого і вдумливого дослідника історії Візантії В. Г. Васильєвського, який поділяв норманську (скандинавську) теорію походження держави Київська Русь. На його думку, згадану теорію підтверджує, зокрема, той факт, що для візантійців назви *варяги* і *русь* (ідеться про імператорських охоронців) були тотожними. Обґрунтуванню тотожності наведених назв В. Г. Васильєвський присвятив кілька своїх статей. Висновок про тотожність назв *варяги* і *русь* випливає вже з того, що, описуючи ті самі події, одні письменники називають імператорських охоронців варягами, інші — руссю, але жодного разу варяги не протиставлялися русі⁸⁸. А в Михайлі Атталіата, візантійського історика XI ст., назви *варяги* і *русь* узагалі вживаються як синоніми⁸⁹. Атталіат розповідає про останні дні царювання Михайлa VII Дуки і про два повстання проти нього, які були підняті одночасно в Європі та в Азії. Повстання в Європі очолював Никифор Вриенній. В експедиції (у 1078 р.) проти його брата Іоанна Вриеннія брали участь варяги (імператорські охоронці), які повинні були напасті з моря. Суть розповіді Атталіата

⁸⁸ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— С. 343.

⁸⁹ Там само.— С. 344.

про згадану експедицію варягів полягає в тому (нижче слова *варяги* і *русь* ми будемо вживати там, де вони вживаються в оригіналі), що руські кораблі мали одночасно із сухопутним (кінним) загоном з двох сторін (з моря і з суші) напасті вранці на містечко Афір, де перебували прибічники Вриєннія. Але кінний загін затримався і не встиг з'єднатися з *варягами*, коли ті підступили до містечка. Незважаючи на це, *варяги* все ж таки проникли в містечко, витримали бій, і кілька прибічників Вриєннія загинуло від *русів*.

У наведеній розповіді Атталіата *варяги* прямо називаються *русами*. А в чотирьох візантійських жалуваних грамотах XI ст. (1060 р., 1074 р., 1079 р., 1088 р.), де називаються народи, що входили до складу імператорських найманих військ, слова *варяги* і *русь* стоять поряд і між ними немає розділового сполучника *або* (ἢ) — *Βάραγγοι Ρως* і *Ρῶς Βάραγγοι*. В. Г. Васильєвський вважає, що ці словосполучення означають «варяги-русь» і «русь-варяги»⁹⁰. Безперечно, наведені словосполучення чітко вказують, що йдеться про варягів-русів, а не про варягів якогось іншого етносу. У словосполученні *Βάραγγοι Ρῶς* «варяги-руси» другий член (*Ρῶς* «русь, руси») є уточненням до первого члена (*Βάραγγοι* «варяги»), подібно до того, як у фразі «И идоша за море къ варягомъ, к руси» (з «Повісті временних літ») «к руси» є уточненням до «къ варягомъ».

Таким чином, тотожність назв *варяги* і *русь* у візантійських джерелах (коли йдеться про імператорських охоронців) не викликає жодних сумнівів, проте ця тотожність не дає ніяких підстав убачати у варягах (русах, варягах-русах) скандинавів і не може бути підтверджено норманської теорії походження Київської Русі. Варяги-руси, які служили у візантійській придворній варті (у візантійських джерелах не рідко їх називають ще сокироносцями), на наш погляд, були варягами з острова Рюген, як і варяги-руси, до яких звернулися за допомогою новгородці.

Чи є цьому якесь підтвердження у візантійських джерелах? Никифор Вриєнній, говорячи про імператорських охоронців-сокироносців (до яких удався під захист юний імператор Михаїл VII Дука), зазначає, що «цей народ прибув із варварської країни, яка знаходиться поблизу океану, і відзначався вірністю ромейським василевсам (візантійським

⁹⁰ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— С. 350, 375.

імператорам.— В. С.)»⁹¹. Проте варварською країною поблизу океану могла бути як країна на острові Рюген, так і будь-яка із скандинавських країн, наприклад, Швеція, хоча друге менш імовірно, оскільки така велика країна, як Швеція, була добре відома візантійським історикам. Те, що в повідомленні Никифора Вриення країна не названа, свідчить більше на користь острова Рюген.

Привертає увагу, що письменниця Анна Комніна називає варягів (імператорських охоронців) сокироносцями з острова Фула (в античних авторів так називається острів на самому крайньому жилому кінці півночі⁹²); «вони розглядають свою вірність імператорам і службу по їх охороні як спадковий обов'язок, як жереб, що переходить від батька до сина»⁹³. У Візантії назва Фула не була географічно визначеною, вона могла стосуватися різних північних країн. Ми вважаємо, що в наведеному місці твору Анни Комніної островом Фула названо острів Рюген. На думку В. Г. Васильевського, острів Фула означає в Анни Комніної Англію⁹⁴. Оскільки впродовж тривалого часу (IX–XI ст.) імператорськими охоронцями були варяги з острова Фула (на наш погляд, з острова Рюген) і оскільки згодом (з кінця XI ст.) візантійська придворна варта почала формуватися з англосаксів, назва острова Фула могла бути перенесена на Англію (в індивідуальному образному вживанні Анни Комніної). Можна сказати, що з кінця XI ст. для візантійських імператорів Фулою стала Англія.

У грецького хроніста Георгія Кедріна (XII ст.) під 1056 роком є таке пояснення до слова *варяги* (імператорські охоронці): «Βάραγγοι (γένος δὲ Κελτικὸν οἱ Βάραγγοι μισθοφόροι τες Ῥωμαίοις)» [«Варяги (за походженням кельти, варяги служать за наймом у греків)»]⁹⁵. Це пояснення не можна вважати випадковим. Воно було і в Іоанна Фракійського (Іоанна Скилиці, XI ст.), про що свідчить старовинний венеціанський переклад його хроніки латинською мовою, здійснений Баптистою Габієм: «Barangi (sunt autem Barangi Celtica natio) mercede Romanis

⁹¹ Вриенний Никифор. Исторические записки (976–1087). — М., 1997. — С. 53.

⁹² Гаркави А. Я. Фуле (*Thule*) в арабской литературе // Записки Императорской академии наук. — СПб., 1873. — Т. 22. — С. 146.

⁹³ Комнина Анна. Алексиада / Вступ. ст., пер., коммент. Я. Н. Любарского. — М., 1965. — С. 109.

⁹⁴ Васильевский В. Г. Зазнач. праця. — С. 357, 395.

⁹⁵ Див.: там само. — С. 322.

inseruentes)⁹⁶. Важко повірити, щоб греки, будучи найкращими в світі знавцями географії та народів, називали кельтами скандинавів. Такої самої думки дотримується і В. Г. Васильєвський⁹⁷.

X

Крім русів (варягів, варягів-русів, сокироносців), які охороняли особу імператора, у візантійських джерелах згадуються також руси, які становили окремий допоміжний військовий корпус (за В. Г. Васильєвським, чисельністю шість тисяч⁹⁸). Цей «загін відбірних тавроскіфських воїнів»⁹⁹ прибув від тавроскіфів, очевидно, в 988 р.¹⁰⁰ У різних візантійських джерелах воїни цього допоміжного корпусу називаються то русами, то тавроскіфами (або просто скіфами), то (рідше) варягами.

Поява у Візантії великого допоміжного військового корпусу русів (тавроскіфів, варягів), безперечно, пов'язана з одруженням київського князя Володимира з сестрою візантійського імператора Василія II царівною Анною і поєднаним з ним хрещенням Володимира. І те, і друге відбулося в Корсуні (у 988 р.), куди прибула царівна Анна. І саме Володимир після одруження і хрещення відправив до Візантії шеститисячний військовий корпус.

Постає питання, чому греки називали воїнів військового корпусу, присланого Володимиром, і русами, і тавроскіфами, і варягами, насамперед — звідки взялася назва «тавроскіфи». Першим із візантійських письменників, хто називав русів (воїнів Святослава) тавроскіфами, був Лев Диакон (Х ст.)¹⁰¹. У своїй праці «Історія» він 24 рази називає воїнів Святослава русами, 21 раз тавроскіфами, 63 рази просто скіфами, 9 разів таврами¹⁰². Після Лева Диакона візантійські письменники (Пселл, Атталіат, Анна Комніна) постійно називають русів тавроскіфами¹⁰³.

⁹⁶ Див.: *Васильевский В. Г.* Зазнач. праця.— С. 322–323.

⁹⁷ Там само.— С. 324.

⁹⁸ Там само.— С. 203.

⁹⁹ *Пселл Михаил. Хронография.— М., 1978.— С. 10.*

¹⁰⁰ *Васильевский В. Г.* Зазнач. праця.— С. 199.

¹⁰¹ *Карышковский П. О.* Лев Диакон о Тмутараканской Руси // Византийский временник.— М. ; Ленинград, 1960.— Т. 17.— С. 44.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ *Васильевский В. Г.* Зазнач. праця.— СПб., 1912.— Т. 2. Вып. 2.— С. 405; *Карышковский П. О.* Зазнач. праця.— С. 44.

У зв'язку з цим П. О. Карышковський висловлює думку, що ототожнення русів із тавроскіфами є «наслідком ученості Лева Диякона»¹⁰⁴.

Назва *тавроскіфи* вперше засвідчена в «Географічному посібнику» Клавдія Птолемея близько 140 р. н. е. Птолемей розміщує тавроскіфів у понизов'ях Дніпра, на Ахілловому Дромі (Ахілловому Бігу): «ταρὰ δὲ τὸν Αχιλλέως δρόμον οἱ Ταυροσκύθαι»¹⁰⁵. Відповідно і візантійський автор кінця Х ст. (сучасник Лева Диякона), який уклав за «Географією» Страбона коротку хрестоматію, пов'язував Тавроскіфію з Ахілловим Дромом¹⁰⁶. Тому перенесення Левом Дияконом назви *тавроскіфи* на русів могло бути зумовлене перебуванням русів у понизов'ях Дніпра, на Ахілловому Дромі, тобто там, де колись розміщалися тавроскіфи. І цьому припущення є ряд підтверджень. По-перше, як свідчить «Повість временных літ», після укладення договору з Цимісхієм Святослав прийшов у Білобережжя (на Ахілловий Дром), де зазимував¹⁰⁷. По-друге, греки називали русів ще дромітами. Так, Симеон Логофет, сучасник походів Олега та Ігоря з русами на Константинополь, записав у 941 р.: «οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομῖται λεγόμενοι» («руси, що називаються також дромітами»)¹⁰⁸. Таке саме пояснення є і в продовжувача Феофана під 941 р.¹⁰⁹

Слово Δρομῖται «дроміти», букв. «жителі місцевості, яка називається Δρόμος» походить, безперечно, від давньої назви Тендерівської коси (біля гирла Дніпра) — 'Αχίλλειος Δρόμος «Ахілловий Дром, Ахілловий Біг»¹¹⁰ (гр. δρόμος — «біг»). Трактування Δρομῖται як «ті, що швидко

¹⁰⁴ Карышковский П. О. Зазнач. праця.— С. 44.

¹⁰⁵ Див.: Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 2. Вып. 2.— С. 404; Карышковский П. О. Зазнач. праця.— С. 44.

¹⁰⁶ Див.: Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 2. Вып. 2.— С. 405; Карышковский П. О. Зазнач. праця.— С. 45–46.

¹⁰⁷ Повесть временных лет.— С. 52.

¹⁰⁸ Див.: Грушевський М. Історія України–Руси.— К., 1991.— Т. 1.— С. 618.

¹⁰⁹ Див.: Карышковский П. О. Зазнач. праця.— С. 46.

¹¹⁰ Предварительные критические исследования Густава Еверса для российской истории.— М., 1826.— С. 28; Куник А. О записке готского топарха (По поводу новых открытий о Таманской Руси и крымских готах) // Записки Императорской академии наук.— СПб., 1874.— Т. 24.— С. 115—116; Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 2. Вып. 2.— С. 404, 405; Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Пг., 1915.— Т. 3.— С. CCLXXX–CCLXXXI; Брим В. А. Путь из варяг в греки // Изв. АН. Сер. VII. Отд-ние обществ. наук.— Ленинград, 1931.— № 2.— С. 246; Карышковский П. О. Зазнач. праця.— С. 46; Саломонік Е. І. Про значення терміна «тавроскіфи» // Архе-

бігають» (пор. гр. δρόμας «той, що біжить, мандрює, кочує, мігрує») є помилковим¹¹¹. У тому, що греки називали русів дромітами, ще Ф. Л. Морошкін з цілковитою підставою вбачав вказівку на територію, на якій проживали руси, — Ахілловий Біг¹¹². Тим більше, що Й Святослав після укладення договору з Цимісхієм повернувся в понизов'я Дніпра. А на каталонських та італійських морехідних картах (портоланах) XIII — XVI ст. Тендерівська коса (Ахілловий Дром античних авторів) має назву *Rossa*¹¹³.

Проте територія русів не обмежувалася понизов'ями Дніпра (Ахілловим Бігом). У того ж таки Лева Диакона в зв'язку з русами тричі згадується Кіммерійський Боспор (Керченська протока). У першому місці сказано, що візантійський імператор Іоанн Цимісхій відрядив до Святослава послів з вимогою, щоб він, одержавши обіцяну імператором Никифором Фокою нагороду за напад на болгар, «пішов у свої області й до Кіммерійського Боспору»¹¹⁴. Отримавши від Святослава негативну відповідь, Цимісхій знову відправив до нього послів і доручив їм нагадати Святославу про поразку його батька Ігоря, який, «знехтувавши клятвенним договором, приплів до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах суден, а до Кіммерійського Боспору прибув ледве чи з десятком човнів»¹¹⁵. І, нарешті, в третьому місці повідомляється, що імператор Цимісхій послав на Істр (Дунай) візантійські кораблі «для охорони річкового шляху, — щоб скіфи не могли відплисти на батьківщину і на Кіммерійський Боспор»¹¹⁶. Деякі дослідники (М. П. Ламбін, Д. І. Іловайський) вважають, що в наведених трьох місцях (які, правда, тоді були не зовсім точно перекладені з грецької мови) Лев Диакон вказує на країну при Кіммерійському Боспорі як на батьківщину русів¹¹⁷. Уточ-

ологічні пам'ятки УРСР.— К., 1962.— Т. 11: Північне Причорномор'я в античну епоху.— С. 157.

¹¹¹ Карышковский П. О. Зазнач. праця.— С. 46.

¹¹² Морошкін Ф. Л. Историко-критические исследования о руссах и славянах.— СПб., 1842.— С. 23—24.

¹¹³ Див.: Талис Д. Л. Топонимы Крыма с корнем «рос-» // Античная древность и средние века.— Свердловск, 1973.— Сб. 10.— С. 229.

¹¹⁴ Диакон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко.— М., 1988.— С. 56.

¹¹⁵ Там само.— С. 57.

¹¹⁶ Там само.— С. 68.

¹¹⁷ Ламбин Н. О Тмутараканской Руси // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1874.— Ч. 171. Январь.— С. 69: Иловайский Д. Зазнач. праця.— С. 286, 328.

нений П. О. Каришковським переклад трьох місць «Історії» Лева Диякона, де згадується Кіммерійський Боспор¹¹⁸ (а в новому перекладі М. М. Копиленка, на який ми спираємося, уточнення П. О. Каришковського враховані), не дозволяє розглядати територію при Кіммерійському Боспорі як батьківщину русів, але, на наш погляд, дає підстави вважати, усупереч П. О. Каришковському¹¹⁹, що країна русів при Кіммерійському Боспорі все ж таки існувала (руси здобули землі на східному узбережжі Керченської протоки, найімовірніше, в 941 — 944 рр.¹²⁰). Якщо йти за Левом Дияконом, то, зіставивши його повідомлення з повідомленнями «Повісті временних літ», батьківчиною русів слід визнати понизов'я Дніпра (Ахілловий Біг), а не територію, прилеглу до Кіммерійського Боспору. Як повідомляє літописець, після укладення договору з Цимісхієм Святослав прийшов у Білобережжя (Ахілловий Біг). А Лев Диякон зазначає, що після укладення договору з Цимісхієм Святослав попрямував «на батьківщину»¹²¹. У зв'язку з цим логічним буде припустити, що саме Ахілловий Біг мається на увазі в усіх тих випадках, коли візантійський історик пише про батьківщину русів, зокрема у фразах «пішов у свої області й до Кіммерійського Боспору», «щоб скіфи не могли відплисти на батьківщину і на Кіммерійський Боспор».

Таким чином, візантійський історик Лев Диякон не тільки чітко вказує на два місця базування руського флоту — понизов'я Дніпра (Ахілловий Біг) і Кіммерійський Боспор, а й разом з тим фактично вказує і на територію, на якій проживали руси в Х ст., оскільки ця територія, безперечно, була прилеглою до місць базування флоту. Територію русів, прилеглу до понизов'їв (гирла) Дніпра, дослідники визначають як Чорноморську Русь¹²², а територію русів, прилеглу до Кіммерійського Боспору (на Таманському півострові) — як Таманську (Тмутороканську, Азовську, Приазовську, Азовсько-Кримську, Азовсько-Таврій-

¹¹⁸ Карышковский П. О. Зазнач. праця. — С. 41—42.

¹¹⁹ Там само. — С. 49—51.

¹²⁰ Насонов А. Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы X века // Исторические записки. — М., 1940. — 6. — С. 90—91; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. — Ленинград, 1945. — С. 239.

¹²¹ Диакон Лев. Зазнач. праця. — С. 82.

¹²² Багалей Д. И. Русская история. — М., 1914. — Т. 1. — С. 172, 174—178.

ську) Русь¹²³ (згодом вона стала тмутороканським князівством Київської Русі). Проте, безперечно, це була та сама Русь, одна країна, яку дослідники називають Чорноморсько-Азовською¹²⁴ або Азовсько-Чорноморською Руссю¹²⁵ (ми називатимемо її Азовсько-Чорноморською Руссю) і яку слід чітко відрізняти від Київської Русі. Як зазначає О. М. Трубачов, «було дуже легко сплутати туманну Русь Азовсько-Чорноморську з незрівнянно відомішою Дніпровською, Київською Руссю, і немає сенсу, мабуть, особливо дорікати за це історикам, оцінюючи тепер складність питання і двозначність джерел»¹²⁶. Так, близькучий дослідник-візантиніст В. Г. Васильєвський вважає, що шеститисячний військовий корпус русів був відправлений Володимиром до Візантії з Київської Русі¹²⁷. На наше глибоке переконання, переважною більшістю воїнів цього корпусу були руси Азовсько-Чорноморської Русі (саме тому воїнів корпусу візантійці часто називали тавроскіфами), з якою Київська Русь перебувала в тісних, союзницьких стосунках, і лише незначну частину становили варяги-руси Київської Русі (тому воїнів корпусу візантійці зрідка називали варягами), з якими Володимир прибув до Корсуня, де відбулося його одруження (з царівною Анною) і хрещення. У договорі Олега з Візантією 911 р. не відчувається пов’язаність країни, яку представляє Олег, з Києвом, але є вказівка на прилеглість цієї країни до Чорного моря, пор. текст статті — «Аще вывержена будеть лодъа вѣтром великим на землю чюжю, и обращуть ся тамо иже от нас Руси...»¹²⁸. У договорі Ігоря з Візантією 944 р. є статті про Корсунську область, про гирло Дніпра (і корсунських рибалок), які свідчать, що Візантія визнає руського князя своїм сусідом по володіннях у Криму¹²⁹.

¹²³ Ламбин Н. Зазнач. праця.— С. 69–70, 95; Голубинский Е. История русской церкви.— М., 1880.— Т. 1.— С. 23–24; Иловайский Д. Зазнач. праця.— С. 54, 58, 150; Падалка Л. В. Зазнач. праця.— С. 12; Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1917.— Ч. 71. Сентябрь.— С. 51, 58, 78; Пархоменко В. А. У истоках русской государственности (VIII — XI вв.).— Ленинград, 1924.— С. 51–52.

¹²⁴ Багалей Д. И. Зазнач. праця.— С. 174; Падалка Л. В. Зазнач. праця.— С. 12.

¹²⁵ Иловайский Д. Зазнач. праця.— С. 33, 54, 56, 150; Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 5.

¹²⁶ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдение лингвиста).— С. 5.

¹²⁷ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 1.— С. 199–200.

¹²⁸ Повесть временных лет.— С. 27.

¹²⁹ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 162.

«Без сумніву,— зазначає А. А. Кунік,— у цьому договорі натякається на володіння руського великого князя на Кіммерійському Боспорі або недалеко від нього, тому що звідти тільки міг він перешкодити чорним (кубанським) болгарам робити набіги на Крим»¹³⁰. Договір засвідчує, що інтереси Русі й Візантії стикалися не лише в Криму, а й у гирлі Дніпра. Так в окремій статті договору йдеться про зобов'язання Русі не кривдити візантійських (корсунських) рибалок у гирлі Дніпра, на Білобережжі (на Ахілловому Бігу, тобто на Тендерівській косі), на острові Св. Елефтерія (на острові Березань). Константин Багрянородний уживає вираз ἡ ἔξω Ρωσία, який означає не «зовнішня Русь», як його часто перекладають, а «далня Русь»¹³¹. «Дальня Русь» охоплює весь простір від Новгорода до Києва. У зв'язку з цим О. В. Соловйов робить висновок, що під «ближньою Руссю» Константин Багрянородний розуміє «руські поселення в Тавриді, на Босфорі Кіммерійському»¹³². Ця Русь справді була для Візантії близньою.

Азовсько-Чорноморські руси заявили про себе набагато раніше, ніж новгородцями були покликані варяги-руси. У «Житії св. Стефана Сурозького» повідомляється, що велике руське військо з князем Бравліном з Новгорода завоювало територію від Корсуня до Корча (Керчі) іувірвалося в місто Сурож (Судак). На думку В. Г. Васильєвського, напад русів на Сурож відбувся в першій половині, а скоріше, у першій чверті IX ст.¹³³

У «Житії св. Георгія Амастридського» говориться про нашестя русів на м. Амастриду (на південному березі Чорного моря). З житія видно, що руси прийшли з Таврії (півострів Тамань греки також відносили до Таврії), оскільки давній таврійський звичай убивати іноземців, як зазначено в тексті, у них зберігається. В. Г. Васильєвський дійшов висновку, що «Житіє св. Георгія Амастридського» було написане в першій половині IX ст., а нашестя русів на Амастриду відбулося близько 842 р.¹³⁴ Автор житія (грек), пишучи про жорстокість русів — «народу, як усі знають, надзвичайно дикого і грубого»¹³⁵, словами «як усі знають» за-

¹³⁰ Кунік А. Зазнач. праця.— С. 80.

¹³¹ Соловьев А. В. Византийское имя России // Византийский временник.— М., 1957.— Т. 12.— С. 136.

¹³² Там само.

¹³³ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. CCLXXVI.

¹³⁴ Там само.— С. CIX.

¹³⁵ Там само.— С. 64.

свідчує давність цього народу, якого в першій половині IX ст. усі вже знали.

У 860 р. (знову ж таки до прикладання варягів) руси на кораблях напали на Константинополь. У зв'язку з цим нападом патріарх Фотій у своєму посланні сказав про русів, що це «народ, про який так часто говорять, який своєю нелюдськістю та охотою вбивати перевищує всі інші народи»¹³⁶. У зв'язку з цим А.-Л. Шлецер ще на початку XIX ст. висловив думку, що гучні морські походи на Візантію дорюриковських часів, часів патріарха Фотія, здійснили, звичайно, не київські руси і не руси-варяги (за Шлецером, скандинави), а «особливий народ», особливі pontijsькі (чорноморські) руси¹³⁷. Через десять років Г. Еверс також дійшов висновку, що руси, які під проводом Аскольда й Діра обложили на кораблях Константинополь, «жили при Чорному морі»¹³⁸. Привертає увагу свідчення деяких списків літопису, що після походу на Константинополь Аскольд і Дір з небагатьма людьми повернулися в Київ: «Аскольдъ и Диръ в малъ прииде къ Киеву»¹³⁹. На наш погляд, це означає, що переважна більшість русів — учасників походу залишилася на своїй чорноморській батьківщині.

Про існування азовсько-чорноморських русів у першій половині IX ст. свідчить короткий рукописний твір «Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii» («Опис міст по північному березі Дунаю»), відомий у науці як «Баварський географ» (написаний до 850 р.)¹⁴⁰, де перераховано місця проживання і назви народів та племен на сході Центральної і Східної Європи в IX ст. У цьому анонімному творі в безпосередньому сусістві з хазарами (Caziri) подані руси (Ruzzi)¹⁴¹.

¹³⁶ Див.: Грушевський М. Зазнач. праця.— С. 393.

¹³⁷ Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке // Сличенные, пер. и объясн. А.-Л. Шлецером.— СПб., 1809.— Ч. 1.— С. 56, 258; Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке.— СПб., 1816.— Ч. 2.— С. 92–93, 109, 114.

¹³⁸ Предварительные критические исследования Густава Еверса для российской истории.— С. 238.

¹³⁹ Летопись по Воскресенскому списку.— С. 269.

¹⁴⁰ Херман И. Ruzzi. Forsderen liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 163.

¹⁴¹ Там само.— С. 164.

Усі наведені вище факти незаперечно свідчать, що азовсько-чорноморські руси були відомі у Візантії і у Франкській імперії принаймні в першій половині IX ст., тобто ще до того, як варяги-руси були приклікані новгородцями на княжіння.

Немає сумніву в тому, що Чорне море в давнину було назване Руським на честь азовсько-чорноморських русів через їх домінування на ньому, а не на честь віддалених від моря київських русів. Немає сумніву і в тому, що в морських походах на Сурож (перша четверть IX ст.), Амастиду (близько 842 р.) і Константинополь (860 р., 907 р., 911 р., 941 р.) брали участь в основному азовсько-чорноморські руси.

XI

Існування азовсько-чорноморських русів у IX — X ст. засвідчується не тільки візантійськими письменниками, а й арабськими, причому особливо виразно. Ібн Хордадбег (сорокові роки IX ст.), говорячи про руських купців, зазначає, що «вони є видом слов'ян»¹⁴², ходять на кораблях по Чорному і по Каспійському морях.

З повідомлень ат-Табарі (блізько 914—915 рр.) випливає, що руси жили по сусіству з хазарами ще в першій половині VII ст., і вже тоді вони сприймалися як «вороги цілому світу, особливо ж арабам»¹⁴³.

Ал-Масуді (сорокові роки X ст.), з одного боку, ніби розмежовує племена слов'ян і русів, а з другого, розглядає ці племена разом, підкреслюючи спільність їхніх звичаїв, зокрема наявність і в одних і в других обряду спалення мертвих разом з їхніми дружинами. Як зазначає А. Я. Гаркаві, ал-Масуді було відомо, що руси «не поглинуті іншими слов'янськими племенами, а становлять самостійну частину цього племені»¹⁴⁴. Дуже важливим є повідомлення ал-Масуді, що Чорне море називається Руським (ніхто, крім русів, не плаває по ньому) і що руси жи-

¹⁴² Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 384.

¹⁴³ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.) / Собрал, перевел и объяснил А. Я. Гаркави.— СПб., 1870.— С. 74.

¹⁴⁴ Там само.— С. 150.

вуть на одному з його берегів. «Вони становлять видатний народ, який не підкоряється ні царю, ні закону»¹⁴⁵.

Ібн Русте (Ібн Даста) на початку Х ст. подає багато важливих відомостей про Русію і русів, зокрема описує місцезнаходження Русії. Вона знаходиться на острові, оточеному озером. Острів має довжину, яка дорівнює трьом дням ходи, він покритий лісами і болотами, нездоровий і сирій (досить тільки ступити ногою на землю, як вона вже трясеться через велику кількість у ній вологи). Руси мають царя, який звється хакан русів. Вони нападають на слов'ян, підплываючи до них на кораблях, забирають їх у полон і продають. Нив вони не мають, а годуються лише тим, що привозять із землі слов'ян¹⁴⁶. «Вони хоробрі й мужні»¹⁴⁷. Аналогічні відомості про русів наводить у 966 р. ал-Мукаддасі. Він повідомляє, що руси живуть на оточеному озером нездоровому острові, який захищає їх від нападів. Наводиться навіть кількість русів (чого немає в Ібн Русте) — близько ста тисяч чоловік. Руси не мають ні нив, ні стад. «Країна їхня межує з країною слов'ян, і вони нападають на останніх, поїдають (і розкрадають) їхнє добро і захоплюють їх у полон»¹⁴⁸. Слід зазначити, що в тому списку, який переклав А. Я. Гаркаві, повідомляється протилежне: слов'яни нападають на русів і забирають їхнє майно¹⁴⁹. Звичайно, дуже важко повірити, що слов'яни нападали на русів, а не навпаки. До того ж в Ібн Русте у відповідному місці чітко сказано, що руси нападають на слов'ян. Про «острів русів» пізніше писали Гардізі (на початку 50-х років XI ст.) і Якут (XIII ст.). Їхні тексти про русів в основному збігаються з текстами Ібн Русте і ал-Мукаддасі.

Існує багато поглядів щодо місцезнаходження «острова русів» арабських письменників. «Островом русів» дослідники вважають: Таманський півострів (Д. І. Іловайський¹⁵⁰, А. Кримський¹⁵¹, С. Ше-

¹⁴⁵ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — С. 130.

¹⁴⁶ Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение.— М. ; Ленинград, 1940.— № 1.— С. 21; Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 397.

¹⁴⁷ Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 398.

¹⁴⁸ Там само.— С. 398—399.

¹⁴⁹ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — С. 283.

¹⁵⁰ Иловайский Д. И. Зазнач. праця.— С. 55.

¹⁵¹ Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв.— К., 1922.— С. 132.

лухін¹⁵²), Кримський півострів (А. Я. Гаркаві¹⁵³), місто Стару Русу (О. О. Шахматов¹⁵⁴), область біля Ільменя (В. В. Бартольд¹⁵⁵), острів Рюген (Н. С. Трухачов¹⁵⁶). А. П. Новосельцев країну русів вбачає «десь на півночі Східної Європи»¹⁵⁷. Ми схильні приєднатися до тих дослідників, які «островом русів» вважають Таманський півострів, де колись була Тмуторокань. У ті часи цей півострів, можливо, сприймався як острів (річка Кубань до ХІХ ст. одним рукавом упадала в Чорне море, пізніше спрямувала цей рукав в Азовське русло). Власне, у такому припущення немає особливої потреби, тому що арабське слово «джезіре» означає не тільки «острів», а й «півострів». Усі інші прикмети «острова русів» (довжина в три дні ходи, ліс, болото) повністю збігаються з прикметами Таманського півострова.

Арабські письменники ал-Балхі (блізько 920 — 921 рр.), ал-Істахрі (блізько 930–933 рр.), Ібн Гаукалъ (50-60-ті роки Х ст.) і ал-Ідрісі (середина XII ст.) розповідають (тексти всіх чотирьох авторів дуже близькі) про три групи русів: перша група (найближча до Булгара — ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Гаукалъ) з центром (місцем перебування царя) Куюбою, друга (найвіддаленіша з них — ал-Балхі, ал-Істахрі, найвище розміщена з них — Ібн Гаукалъ) має називу Славія, третя називається Артанія (Арсанія) з центром Артою (Арсою). Чужоземні купці їздять торгувати в Куюбу, але не бувають в Арті (Арсі), бо там руси убивають кожного чужоземця, який приходить на їхню землю¹⁵⁸. Дослідники одностайні в тому, що першу групу русів становлять київські руси з центром Києвом. У другій групі переважна більшість дослідників вбачає новгородських русів (словенів). Що ж до третьої групи, то її ідентифікація викликає значні труднощі. Під третьою групою русів розуміють: тмуторокан-

¹⁵² Шелухин С. Звідкіля походить Русь: Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції.— Прага, 1929.— С. 33–34, 47–48.

¹⁵³ Гаркаві А. Я. Кримский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды четвертого археологического съезда.— Казань, 1891.— Т. 2.— С. 242.

¹⁵⁴ Шахматов А. Древнейшие судьбы русского племени.— ИГ., 1919.— С. 55–56.

¹⁵⁵ Бартольд В. В. Зазнач. праця.— С. 22.

¹⁵⁶ Трухачев Н. С. Зазнач. праця.— С. 167–174.

¹⁵⁷ Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 403.

¹⁵⁸ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.).— С. 193, 220, 276; Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 411, 413.

ських русів, русів Таманського півострова (Д. І. Іловайський¹⁵⁹, В. О. Пархоменко¹⁶⁰, Д. І. Багалій¹⁶¹, С. В. Юшков¹⁶²), в'ятичів (В. В. Бартольд¹⁶³), русів острова Рюген (І. Хрбек¹⁶⁴, В. Б. Вілінбахов¹⁶⁵). В. О. Пархоменко в назві «Артанія» вбачає «ім'я нащадків південноруських або, точніше, північночорноморських слов'ян — “ангів”»¹⁶⁶. На думку О. О. Шахматова, Артанія — «це Ердзянь, звідки Рязань»¹⁶⁷. Т. Левіцький ототожнює Арсу з мордовським племенем ерзя¹⁶⁸. А. П. Новосельцев розміщує третій вид русів десь у районі Ростова — Білоозера¹⁶⁹.

При ідентифікації третьої групи русів слід мати на увазі той факт, що руси третьої групи убивали кожного чужоземця, який приходив на їхню землю. За повідомленнями давніх авторів (починаючи з Геродота), ксеноктонія була властива таврам, жителям Тавриди, які приносили в жертву чужоземців, що приставали до їхнього берега. Візантійці дивилися на русів як на народ, у якого «давнє таврійське убивання чужоземців зберігає свою силу»¹⁷⁰ («Житіє св. Георгія Амастридського»), підказуючи цим самим, що руси проживали в Тавриді. Ми схильні вважати, що руси третьої групи, про яких повідомляється в арабських джерелах і для яких була властива ксеноктонія, теж проживали в Тавриді, зокрема на Таманському півострові (цей півострів здавався тоді частиною Тавриди), тим більше що при Кіммерійському Боспорі справді існувала країна русів (див. с. 27).

¹⁵⁹ Иловайский Д. И. Зазнач. праця.— С. 55.

¹⁶⁰ Пархоменко В. Три центра древнейшей Руси // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук. 1913.— СПб., 1913.— Т. 18. Кн. 2.— С. 80–81.

¹⁶¹ Багалій Д. І. Зазнач. праця.— С. 173.

¹⁶² Юшков С. В. До питання про походження русі.— С. 150.

¹⁶³ Бартольд В. В. Зазнач. праця.— С. 27.

¹⁶⁴ Hrbek I. Der dritte Stamm des Rūs nach arabischen Quellen // Archiv Orientální.— Praha, 1957.— 25/4.— S. 640–648.

¹⁶⁵ Wilinbachow W. B. Przyczynek do zagadnienia trzech ośrodków dawnej Rusi // Materiały Zachodnio-Pomorskie.— Szczecin, 1961.— 7.— S. 526.

¹⁶⁶ Пархоменко В. Три центра древнейшей Руси.— С. 81.

¹⁶⁷ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 36.

¹⁶⁸ Lewicki T. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. // Slavia Antiqua.— Warszawa ; Poznań, 1961.— Т. 8.— S. 103.

¹⁶⁹ Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 419. Інші погляди на місцезнаходження третьої групи русів див.: Карасик А. М. К вопросу о третьем центре Древней Руси // Исторические записки.— 1950.— 35.— С. 304.

¹⁷⁰ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. СXXXVIII–СXXXIX, 64.

Тобто, на нашу думку, руси третьої групи (в арабських джерелах), руси з «острова русів» (в арабських джерелах), руси, що напали на м. Амастиду (у «Житії св. Георгія Амастридського»), руси при Кіммерійському Боспорі (в «Історії» Лева Диякона) були тими самими русами, які жили на Таманському півострові. Ця Таманська (Тмутороканська, Азовська) Русь згодом стала Тмутороканським князівством Київської Русі, у реальності існування якого сумніватися не доводиться. Очевидно, саме ця Таманська (Тмутороканська, Азовська) Русь здавна вела торгівлю з Візантією і з мусульманськими країнами (повідомлення арабського письменника Ібн Хордадбега про торгівлю руських купців з Візантією через Чорне море і з мусульманськими країнами через Каспійське море припадає на сорокові роки IX ст.¹⁷¹), саме ця Русь здійснювала військові походи на прикаспійські області протягом X ст.

Таким чином, арабські письменники незаперечно засвідчують існування в IX — X ст. Азовської Русі. На наш погляд, спочатку (можливо, навіть з першої половини VII ст., зважаючи на повідомлення ат-Табарі) ця Русь була зосереджена на нижньому Дону, де існувало (біля гирла р. Дон) село Росія (гр. Ῥωσία, зафіксоване в договорі греків з генуезцями 1169 р.)¹⁷², згодом вона поширилася на Таманський півострів.

XII

Існування азовсько-чорноморських русів у IX — X ст. надійно підтверджується свідченнями як візантійських, так і східних джерел. Проте виникає закономірне питання, якого походження ці руси.

Слов'янський елемент на північному узбережжі Чорного моря дослідники справедливо пов'язують з переміщенням сюди антив у VI ст.¹⁷³ Як повідомляє готський історик Йордан (551 р.), анти жили на території від Дністра до Дніпра¹⁷⁴. Візантійський історик Прокопій Кесарійський у творі «Історія війн з готами» (554 р.) доповнює Йордана і пише про не-

¹⁷¹ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. CXIX—CXXIII.

¹⁷² Див.: Шелухин С. Зазнач. праця.— С. 18.

¹⁷³ Срезневский И. И. Русское население степей и южного поморья в XI—XIV вв. // Изв. Императ. акад. наук по отд-нию рус. яз. и словесности.— СПб., 1859—1860.— Т. 8.— Стб. 314; Пархоменко В. Начало христианства Руси : Очерк из истории Руси IX—X вв.— Полтава, 1913.— С. 48; Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 6.

¹⁷⁴ Йордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica).— М., 1960.— С. 72.

зліченні племена антів, які займали землі на північ від Меотіди (Азовського моря) і по Дону¹⁷⁵. В антах дослідники вбачають: предків усіх східнослов'янських племен (О. О. Шахматов¹⁷⁶, М. С. Державін¹⁷⁷), предків українських племен (М. С. Грушевський¹⁷⁸), предків уличів і тиверців (І. І. Срезневський¹⁷⁹, С. М. Соловйов¹⁸⁰), предків південно-східної групи східнослов'янських племен, тобто полян, сіверян і в'ятичів (беруться до уваги їх ранні місця поселення (В. О. Пархоменко¹⁸¹). Л. Нідерле розглядає антів як політичне об'єднання, що існувало на півдні й передувало Київській Русі¹⁸². О. М. Трубачов вважає антів східними слов'янами або їх частиною¹⁸³. На наш погляд, до антів слід віднести лише полян і сіверян. Ці племена (Київська, Чернігівська і Переяславська землі) становили (на нашу думку, зберігали) єдність і в першій половині X ст. Пам'ять про давню єдність полян і сіверян була настільки сильною і живучою, що після виділення зі складу Київської держави самостійних Київського, Чернігівського і Переяславського князівств їхні князі зберігали право ділити між собою доходи від володіння віддаленими землями (див. с. 9–10).

Після 602 р. ім'я «канти» зникає з ужитку візантійських істориків та письменників і взагалі зі сторінок історії¹⁸⁴. Ми пояснююмо це тим, що з VII ст. анти набули нового імені — руси, з яким вони входять у подальшу світову історію. Анти стали русами Азовсько-Чорноморської Русі. Щоб пояснити цю зміну назв, слід звернутися до «Повісті временних літ», до того місця, де повідомляється, що слов'яни залишили свою дунайську батьківщину і розселилися в різні місця. На думку літописця, це сталося у зв'язку з вторгненням у їхні землі волохів: «Волхомъ бо напедшемъ на словѣни на дунайский, и съдшемъ в них и насилящемъ имъ,

¹⁷⁵ Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 384.

¹⁷⁶ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 11–12.

¹⁷⁷ Державин Н. С. Славяне в древности : Культурно-ист. очерк.— М., 1945.—

С. 18.

¹⁷⁸ Грушевський М. Зазнач. праця.— С. 176–177.

¹⁷⁹ Срезневский И. И. Зазнач. праця.— Стб. 314.

¹⁸⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. 1.—

С. 96.

¹⁸¹ Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII – XI вв.).— С. 39.

¹⁸² Нидерле Л. Славянские древности.— 2-е изд.— М., 2001.— С. 153.

¹⁸³ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 7.

¹⁸⁴ Грушевський М. Зазнач. праця.— С. 175; Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 20; Прицак О. Походження Русі.— К., 2003.— Т. 2.— С. 797.

слов'ни же ови пришедші съдоша...»¹⁸⁵ («Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли...»). Назва *ворохи* походить від назви кельтського племені вольків (*volcae*) і первісно означала кельтів¹⁸⁶. Проте під літописними волохами, що вторглися в землі слов'ян, слід розуміти все ж не кельтів, а франків, на яких перейшла назва *ворохи*. Таке трактування літописних волохів властиве багатьом дослідникам (і норманістам, і антинорманістам), починаючи від О. О. Шахматова¹⁸⁷. На наш погляд, анти переселилися в Приазов'я і Причорномор'я разом із кельтами-рутенами, вихідцями з Норіку. А далі сталося так, як і було кожного разу, коли кельти вливалися в якийсь народ. Вони не розчинялися в ньому повністю, а, відзначаючись винятковою воювничістю і хоробрістю, будучи прекрасними воїнами, ставали його професійним військом. Так було, як уже зазначалося, на острові Рюген у Балтійсько-му морі (див. с. 18–19). І це характерно не лише для кельтів, а й для інших воювничих народів, наприклад, для булгар, які прийшли на землю слов'ян, що сиділи на нижньому Дунаї, і слов'янізувалися.

Кельти-рутени поступово злилися з анти (східними слов'янами), перейнявши їхню мову, але професійні воїни східних слов'ян і далі звалися рутенами (русами, руссю), тоді як цивільне населення називалося за племенами (поляни, сіверяни тощо). Стихією русів була не тільки війна, а й торгівля. Тому в інших державах, з якими руси воювали або торгували, східних слов'ян сприймали як русів, хоч вони представляли антив, у зв'язку з чим назва *руси* витіснила назву *анти*.

Як зазначалося, греки іноді називали русів дромітами. Грецьке слово Δρομῖται «дроміти» утворене, безперечно, від Δρόμος «біг» з давньої назви Тендерівської коси — Ἀχίλλειος Δρόμος «Ахілловий Біг». Називаючи русів дромітами, греки, як правило, при цьому зазнача-

¹⁸⁵ Повесть временных лет.— С. 11.

¹⁸⁶ Шафарик П. И. Славянские древности.— М., 1837.— Т. 1. Кн. 2.— С. 80, 99, 103; Толстов С. П. «Нарцы» и «волхи» на Дунае (Из историко-этнографических комментариев к Нестору) // Сов. этнография.— М.; Ленинград, 1948.— № 2.— С. 12–13; Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 57; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян : Лингвист. исслед.— М., 1991.— С. 41.

¹⁸⁷ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 25; Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 57; Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры.— М., 2000.— Т. 1 (Древняя Русь).— С. 36–37.

ють, що вони (руси) з роду франків: «руси, що називаються також дромітами, вони є з народу франків» (Симеон Логофет)¹⁸⁸. Вказівка на етнічну належність русів — «οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες» («вони є з народу франків») не залишає сумніву в тому, що йдеться про кельтів-галлів, оскільки в Х ст. Галлія вже звалася Францією, а її населення — франками. Як спостеріг О. О. Шахматов, грецький вираз «τῶν Φράγγων» «(з народу) франків» Симеона Логофета слов'янський перекладач передав «(от рода) Варяжского»¹⁸⁹. Такий переклад ми вважаємо помилковим, оскільки в Логофета йдеться не про варягів-русів (з острова Рюген), яких покликали новгородці, а про азовсько-чорноморських русів, які прийшли в Приазов'я і Причорномор'я разом з антами.

Слід зазначити також, що село Росію (гр. Ῥωσία) біля гирла р. Дон, яке згадується в договорі греків з генуезцями 1169 р. і яке, безперечно, пов'язане з русами, мандрівник Рубрук (Рюйсброк), проїжджаючи тими місцями в 1253 р., назвав *cazale de Ruthenis*¹⁹⁰.

На походження азовсько-чорноморських русів вказують не тільки візантійські письменники, а й арабські. При описі походу русів на хазар арабський письменник ал-Мукаддасі (Х ст.) називає русів «плем'я з Рума, яке зветься рус»¹⁹¹. Оскільки в арабських письменників і взагалі в арабів Румом називається Римська імперія, наведені вище слова ал-Мукаддасі означають, що руси походять з Римської імперії, а Норік, звідки вийшли кельти-рутени, був провінцією Римської імперії.

Ми вважаємо, що назва *Артанія* (назва третьої групи русів в арабських письменників ал-Істахрі, Ібн Гаукаля і ал-Ідрісі) є нічим іншим, як видозміною на арабському ґрунті назви *Ruthenia* (назви країни кельтів-рутенів). Правда, в останній час віддається перевага прочитанню *Арсанія* (А. П. Новосельцев, В. М. Бейліс) замість традиційного *Артанія*. Ідеться власне про передачу арабського глухого міжзубного приголосного (відповідає англ. th), відсутнього в слов'янських мовах, а тому «не меншою мірою відповідно було б виправдане “старіше” і традиційне

¹⁸⁸ Див.: Грушевський М. Зазнач. праця.— С. 618.

¹⁸⁹ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 51.

¹⁹⁰ Грушевський М. Зазнач. праця.— К., 1992.— Т. 2.— С. 516.

¹⁹¹ Регесты и надписи : Свод материалов для истории евреев в России (80 г.—1800 г.).— СПб., 1899.— Т. 1.— С. 54.

читання *Артанія*»¹⁹². Для нашого припущення про походження назви *Артанія / Арсанія* від *Ruthenia* прочитання назви третьої групи русів не має принципового значення, тому що відповідно і назва *Ruthenia* могла бути прочитана або сприйнята і як *Рутенія*, і як *Русенія* (Т. Левіцький назув третій групи русів передає по-польськи як *Arthānija*¹⁹³).

XIII

Таким чином, ми чітко розрізняємо, з одного боку, варягів-русів, які жили на острові Рюген (з них тривалий час формувалася охорона візантійських імператорів, вони були приклиkanі новгородцями на княжіння в 862 р.), а з другого — азовсько-чорноморських русів, які жили в Приазов'ї і в Причорномор'ї (вони в основному входили до складу окремого допоміжного військового корпусу чисельністю шість тисяч, відправленого до Візантії Володимиром; на їхню честь Чорне море було назване Руським; вони в основному брали участь у морських походах на Сурож, Амастриду і Константинополь, здійснювали військові походи на прикаспійські області). І одні і другі руси слов'яно-кельтського походження, і в одних і в других русів назва походить від назви кельтського племені *rutheni*, але перші руси (варяги-руси) західнослов'янсько-кельтського походження, а другі (азовсько-чорноморські руси) — східнослов'янсько-кельтського походження.

Власне, дві версії походження Русі представлено і в «Повісті времінних літ». Перша версія: «В лѣто 6360 [852.—B.C.], индикта 15 день, наченшию Михаилу [візантійський імператор.—B.C.] царствовать, нача ся прозывать Руска земля. О семь бо увѣдахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в лѣтописаныи гречьстѣмъ. Тѣм же отселе почнем...»¹⁹⁴. Друга версія: «В лѣто 6370 [862.—B.C.]... И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тъи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, аньгляне, друзии гъте, тако и си. Реша русь [правильно — руси.—B.C.] чюдь, словѣни, и кривичи и вси: «Земля наша велика и обилична, а наряда в ней нетъ. Да пойдѣте княжить и володѣти нами». И изъбрашася 3 братъя с роды своими, пояша по собѣ всю русь, и придоша; старѣйший, Рюрикъ, съде Новѣго-

¹⁹² Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 29.

¹⁹³ Lewicki T. Op. cit.— S. 103.

¹⁹⁴ Повесть временных лет.— С. 17.

родѣ, а другий, Синеусъ, на Бѣлѣ-озерѣ, а третий Изборьстѣ, Труворъ. И от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля...»¹⁹⁵.

Згідно з першою версією, назва *Русь* була відбита в грецькому літописанні (і звідти її почерпнув літописець), оскільки Русь нападала на Константинополь (Царгород). Отже, виходить, що існувала Русь, яка нападала на Константинополь, і через це її назва була відбита в грецькому літописанні. Зрозуміло, що йдеться про Азовсько-Чорноморську Русь.

Згідно з другою версією, Русь отримала свою назву від варягів-русьів, яких словени, кривичі, чудь і весь запросили на княжіння. Зрозуміло, що тут ідеться про Київську Русь (за новгородською землею назва Русь не закріпилася, тому що вся варягорусь пішла в Київ).

Кельти-рутени, які дали назву і варягам-русам, і азовсько-чорноморським русам, відзначалися не лише особливою вайовничістю і хоробрістю, а й великим потягом до торгівлі. Куди б їх не закинула доля, вони завжди підтримували стосунки із співвітчизниками, насамперед торговельні. Кельти-рутени колишньої Рутенії (сучасної південної частини Центральної Франції) підтримували зв'язок з варягами-рутенами острова Рюген, про що свідчить, на наш погляд, існування в останній четверті VIII ст. рутено-фризько-норманської торговельної компанії, про яку повідомив О. Й. Пріцак¹⁹⁶. Переселившись із півдня Франції в римську провінцію Норік, а потім вирушивши разом з антами в Приазов'я і в Причорномор'я, кельти-рутени не припиняли своїх контактів з варягами-рутенами острова Рюген.

Читаючи в Прокопія Кесарійського про антів, ми завжди дивувались, чому анти, покинувши дунайську батьківщину, так далеко просунулися на схід, аж до р. Дон. Тепер ми знаємо причину. Антів під час переселення вели кельти-рутени, а кельтам-рутенам треба було обов'язково дійти до р. Дон, бо саме по Дону, а потім по Волзі на човнах вони могли дістатися до Балтійського моря і до острова Рюген, до своїх співвітчизників. Щоб потрапити з гирла р. Дон до Волги, треба було піднятися по Дону до притоки р. Дон, якою можна найближче підійти до притоки Волги (приблизно проти сучасного Волгограда), потім волоком перетягти човни з притоки р. Дон у притоку Волги (кілометрів 3–5). Балтій-

¹⁹⁵ Повесть временных лет.— С. 18.

¹⁹⁶ Пріцак О. Походження Русі.— Т. 1.— С. 53, 92–93.

сько-волзький шлях, безперечно, виник набагато раніше, ніж Дніпровський (шлях «з варяг у греки»). Оселившись на нижньому Дону і заснувавши біля гирла р. Дон місто, яке греки назвали *Росія* (гр. Ρωσία), кельти-рутени, звичайно, добре освоїли Балтійсько-волзько-донський шлях.

У столиці Хазарії м. Ітилі знали, що Волга тече від русів до хазар, пор. повідомлення ал-Бекрі (XI ст.): «І ал-Хазар є ім'я цієї країни, а головне місто їхнє складається з двох частин: на східному і західному берегах річки Ітиль. Це — річка, яка до них тече від русів і впадає в море Хазарське»¹⁹⁷. Під русами ми, звичайно, розуміємо варягів-русів з острова Рюген. Освоєний кельтами-рутенами Балтійсько-волзько-донський шлях був шляхом від русів (варягів-русів) до русів (азовських русів). Від варягів-русів азовські руси отримували і те хутро, яким торгувала так звана третя група русів (за арабськими джерелами) і яке змушувало деяких дослідників шукати країну русів на півночі Східної Європи, зокрема в районі Ростова-Білоозера¹⁹⁸.

Ті кельти-рутени, які оселилися в понизов'ях Дніпра, з часом (приблизно із середини IX ст.) освоїли Дніпровський шлях («з варяг у греки»), який також в основному був шляхом від русів (варягів-русів) до русів (чорноморських русів) і далі до греків. Скандинави цим шляхом користувалися дуже рідко. В усякому разі В. А. Брім, досліджуючи питання про Дніпровський шлях «з варяг у греки» з позицій норманізму, був дуже здивований і збентежений. Він не сумнівався, що в цій справі головною зацікавленою стороною були скандинави. Проте виявилося, що «якраз скандинавські відомості відзначаються надзвичайною скучністю і часто неточністю»¹⁹⁹, що в скандинавській літературі назва річки Дніпро зустрічається дуже рідко, а в давньошведських пам'ятках річки Дніпро взагалі не згадується²⁰⁰. Це незаперечно свідчить, що до освоєння Дніпровського шляху «з варяг у греки» скандинави (шведи) не мали жодного стосунку.

Звичайно, між варягами-русами та азовсько-чорноморськими русами існували певні відмінності. Вони полягали не тільки в тому, що варя-

¹⁹⁷ Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.— С. 60.

¹⁹⁸ Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 403, 419.

¹⁹⁹ Бром В. А. Путь из варяг в греки.— С. 201.

²⁰⁰ Там само.— С. 234.

ги-руси були західнослов'янсько-кельтського походження, а азовсько-чорноморські руси — східнослов'янсько-кельтського походження. Кельти-рутени острова Рюген, які становили професійне військо острова, проживали зі слов'янами на обмеженій території (на невеликому острові), через це їхні контакти зі слов'янами були досить тісними й постійними. Зберігаючи в поколіннях свій статус професійних воїнів, в усьому іншому кельти-рутени острова Рюген повністю злилися з місцевим слов'янським (західнослов'янським) населенням, перейнявши в слов'ян і їхню мову.

Кельти-рутени, які прийшли в Приазов'я і в Причорномор'я разом з антами і які, по суті, становили професійне військо антів, мали в своєму розпорядженні величезну територію, проте їх, як морський народ, приваблювало морське узбережжя, понизов'я річок, де вони могли тримати свої човни. Їхніми місцями перебування стали: спочатку — понизов'я Дону, пізніше — понизов'я Дніпра і ще пізніше — узбережжя біля Кімерійського Боспору (Таманський півострів). На цих своїх базах вони проводили більшу частину життя: то готувалися до походів, то воювали, а воювали часто, бо війна була їхньою стихією і способом існування. Їхні сім'ї проживали серед слов'ян у місцях розташування того чи іншого антського племені. На нашу думку, поляни жили спочатку на нижньому Подніпров'ї (іхнє професійне військо — руси перебувало в понизов'ях Дніпра), а сіверяни — на нижньому Подонні (іхнє професійне військо — руси знаходилося біля гирла р. Дон, згодом і на Таманському півострові). До своїх сімей руси навідувалися рідко. Вони дуже зблизились зі східними слов'янами, перейнявши в слов'ян і їхню мову, але як професійні воїни продовжували зберігати деякі (ще кельтсько-рутенські) особливості.

У професійній мові русів як військової спільноти, як мореплавців було багато латинських і грецьких слів, засвоєних ще в часи їхнього перебування на півдні Галлії (після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельтська мова зазнала великого впливу латинської і в V ст. фактично була витиснена латинською, зберігалися лише залишки кельтської; крім цього, на півдні Галлії, тобто там, де жили рутени, дуже сильним був вплив грецької мови²⁰¹).

²⁰¹ Шелухин С. Зазнач. праця.— С. 19, 29–30, 62.

В «Історії» Лева Диакона зафіксовано одне слово русів (азовсько-чорноморських) — «комент» зі значенням «нарада, рада»: «На другий день на світанку Сфендослав [Святослав.— В.С.] скликав раду знаті, яка їхньою мовою має назву “комент”»²⁰² (ко́мэнт). Немає ніяких підстав припускати, що слово «комент» належить місцевим лазутчикам з романізованого населення Подунав'я, від яких греки узнали про раду в Святослава²⁰³, адже в Леві Диакона це слово чітко віднесене до мови русів. Вважається, що слово «комент» зводиться до лат. *conventus* «сходка, збори, засідання», причому запозичене воно було до VIII ст., оскільки після VIII ст. латинське слово втратило значення «сходка, збори, засідання»²⁰⁴.

Говорячи вище про стосунки, які існували між азовсько-чорноморськими русами і слов'янами, ми виходили із свідчень арабських письменників. Наша реконструкція цих стосунків являє собою спробу примирити часто суперечливі свідчення згаданих арабських письменників. З одного боку, Ібн Хордалбег повідомляє, що руси — слов'янське плем'я, а з другого, в ал-Масуді руси і слов'яни розрізняються. Проте з усього того, що ал-Масуді пише про русів і слов'ян (а про них він говорить здебільшого сукупно, зокрема підкреслює, що русів і слов'ян об'єднує обряд спалення мертвих), можна зробити висновок, що він знав, як зазначає А.Я.Гаркаві, про спорідненість слов'ян і русів, знав, що «останні не поглинуті іншими слов'янськими племенами, а становлять самостійну частину цього племені»²⁰⁵. Ібн Русте і ал-Мукаддасі зазначають, що руси роблять набіги на слов'ян, під'їжджають до них на суднах, виходять на берег, забирають слов'ян у полон і потім продають²⁰⁶. Очевидно, руси нападали на тих слов'ян, які не входили до антського союзу; на полян і сіверян вони не могли нападати.

²⁰² Диакон Лев. Зазнач. праця.— С. 79.

²⁰³ Сюзюмова М. Я., Иванова С. А. Комментарий // Диакон Лев. Зазнач. праця.— С. 212. Примеч. 41.

²⁰⁴ Моравчик Д. Ко́мэнт — печенежское или русское слово? // Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.— Budapest, 1951.— Т. 1. Fasc. 1–2.— Р. 228; Сюзюмова М. Я., Иванова С. А. Зазнач. праця.— С. 212. Примеч. 41.

²⁰⁵ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.).— С. 150.

²⁰⁶ Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 397, 398–399.

При реконструкції стосунків, які існували між азовсько-чорноморськими русами і слов'янами, бралася до уваги і та обставина, що на нижньому Дону і на Таманському півострові, де до Х ст., безперечно, проживали руси, слідів слов'янського населення в першому тисячолітті не виявлено. Як зазначає Д. Л. Таліс, на Нижньому Дону і на Тамані археологічний матеріал (насамперед кераміка) слов'янського походження раніше XI ст. відсутній²⁰⁷. Очевидно, для азовсько-чорноморських русів, нащадків кельтів-рутенів, була характерною не слов'янська, а якась інша кераміка, можливо, та, яку вони привозили з численних військових походів. В усякому разі археологічний матеріал з другої половини першого тисячоліття на території як східної, так і західної частини Криму (де наявні топоніми з коренем *рос-*) «засвідчує існування населення, близького населенню Подоння і Приазов'я»²⁰⁸. Ще раніше до висновку про спільність археологічної культури VIII — X ст. у Східному Криму, на Тамані і в Подонні (насамперед на Нижньому Дону) прийшли А. Л. Якобсон і О. В. Гадло²⁰⁹. «Ця спільність культури,— пише А. Л. Якобсон,— безсумнівно вказує на найтісніший зв'язок населення.., а можливо, є відбиттям певної етнічної близькості»²¹⁰. В останньому не сумнівається О. В. Гадло. На його думку, археологічна культура (кераміка, знаряддя із заліза, ювелірні вироби, предмети з рогу й кості) степового Криму і Тамані свідчить про те, що «у VIII — IX ст. край був заселений етнічною групою, спорідненою з етнічними групами, які жили в той самий час на Нижньому Дону і в Північному Приазов'ї»²¹¹.

У зв'язку з освоєнням азовсько-чорноморськими русами Дніпровського шляху «з варяг у греки» і втратою через це значення Балтійсько-волзько-донського шляху дружні русам племена полян і сіверян змінили свої місця проживання. Поляни піднялися вище по Дніпру і зайняли ту територію (на правому березі Дніпра), на якій вони відомі літописце-

²⁰⁷ Таліс Д. Л. Зазнач. праця.— С. 231.

²⁰⁸ Там само. — С. 232.

²⁰⁹ Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма // Материалы и исслед. по археологии СССР.— М. ; Ленинград, 1958.— Вып. 85.— С. 484—485; Гадло А. В. Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII — X вв. // Вестн. Ленингр. ун-та.— Ленинград, 1968.— № 14. Вып. 3.— С. 63.

²¹⁰ Якобсон А. Л. Зазнач. праця.— С. 485.

²¹¹ Гадло А. В. Зазнач. праця.— С. 63.

ві, витіснивши звідти деревлян²¹². Сіверяни з нижнього Дону перемістилися на лівий берег Дніпра, розташувавшись проти полян²¹³. Тепер Дніпровський шлях значною мірою був під контролем русів. Самі ж руси в зв'язку з навалою печенігів залишили Тендерівську косу (Ахілловий Дром античних авторів) і перемістилися на острів Хортицю, який знаходився за дніпровськими порогами. І почали називатися вони тепер не русами, а запорожцями. Русами ж почали називатися поляни («и поляне, яже нынъ зовомая Русь») і сіверяни (Київська, Чернігівська і Переяславська землі), оскільки в Київ з Новгорода прийшов Олег з варягами-русами («И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозваши русью»²¹⁴).

XIV

Дослідники-історики вважають, що Запорізька Січ виникла в кінці XV ст. для захисту українських земель від кримських татар²¹⁵. Ми ж вбачаємо в запорізьких козаках нападків азовсько-чорноморських русів, які в зв'язку з навалою печенігів залишили Тендерівську косу (Ахілловий Дром античних авторів) і переселилися на острів Хортицю. Про зв'язок запорізького козацтва з тмутороканськими русами писав М. О. Максимович: «першим початком або зерном запорізького козацтва були наші тмутороканці»²¹⁶. Думка про зв'язок південних русів з козаками виникла і в О. О. Потебні: «можливо, крайні поселення Русі, як Тмуторокань, були архаїчними формами пізнішої Січі та інших козацьких общин»²¹⁷. У кін-

²¹² Про те, що поляни прийшли в Середнє Придніпров'я з іншої території, яка являла собою поле, а не ліс, пишуть М. С. Грушевський і В. О. Пархоменко (*Грушевський М.* Зазнач. праця.— Т. 1.— С. 189; *Пархоменко В. А.* У истоков russkoy государственности (VIII – XI вв.).— С. 41, 57–59; *Пархоменко В.* Початок історично-державного життя на Україні.— [К.], 1925.— С. 18).

²¹³ В. О. Пархоменко припускає, що у VIII – IX ст. сіверяни жили більше до Азовського моря, ніж в епоху літописця (*Пархоменко В. А.* У истоков russkoy государственности (VIII – XI вв.).— С. 41). Загальновідомим є факт, що Чернігівське князівство (сіверяни) майже до кінця ХІІІ ст. підтримувало зв'язок з Тмутороканню.

²¹⁴ Повесть временных лет.— С. 20.

²¹⁵ *Грушевський М.* Зазнач. праця.— К., 1993.— Т. 4.— С. 337.

²¹⁶ *Максимович М. А.* Собрание сочинений.— К., 1880.— Т. 3.— С. 262.

²¹⁷ *Потебня А. А.* Этимологические заметки. Начальные сочетания лы-, ры-, лу-, ру- = основным *ал, *ар // Русский филологический вестник.— Варшава, 1879.— Т. 1.— С. 91.

ці XV — на початку XVI ст. козаків ще продовжували називати русами. Так, «один з геройів пограничної війни з татарами»²¹⁸ Семен Полозович був відомий сучасникам (1508 р.) як «славний руський вояко» («Polusz miles ruthenus insignis»)²¹⁹, а в хроніках М. Бельського він прославляється як «Полоз русак славний козак» («Polusz rusak sławny kozak»)²²⁰. Отожнення козаків з русами мало місце навіть у XVII ст. Так, у надрукованій у 1643 р. італійській реляції про захоплення турецької галери з невільниками українських козаків-невільників названо *rutheni*²²¹.

Як і азовсько-чорноморські руси, запорізькі козаки були професійними воїнами. Від азовсько-чорноморських русів вони успадкували не лише мужність і відчайдушну хоробрість, а й одяг (широкі штани) і зачіску (оселедець). Про одяг русів подає цікаві відомості арабський письменник Ібн Русте (початок X ст.): «(Руси) носять широкі шаровари, на кожні з яких іде сто ліктів матерії. Надягаючи такі шаровари, збирають їх у зборку біля колін, до яких потім і прив'язують»²²². Описуючи зовнішність Святослава, візантійський історик Лев Диакон зазначає: «Голова в нього була зовсім голою, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду...»²²³. Безперечно, широкі штани та звисла чуприна, характерні для русів і козаків, є настільки виразними ознаками, що цілком дозволяють вбачати в козаках нападків азовсько-чорноморських русів.

Разом з тим Святослав мав зовнішність кельта: «голив бороду, носив вуси і звислу чуприну, як кельт на “Рімінійській бронзі (aes Ariminum)”»²²⁴. На зовнішню схожість кельтів, русів і запорізьких козаків вказує С. Шелухін: «Кельти ж брили бороду, носили вуси та запускали звислу чуприну. Так і в Святослава, так і в запорізьких козаків на Вкраїні»²²⁵. Те, що руси мали зовнішність кельтів, а запорізькі козаки — зовнішність кельтів і русів, на наш погляд, є ще одним яскравим доказом походження русів від кельтів, а запорізьких козаків — від русів (азовсько-чорноморських).

²¹⁸ Грушевський М. Зазнач. праця.— К., 1995.— Т. 7.— С. 90.

²¹⁹ Див.: там само.

²²⁰ Див.: там само.— С. 90—91.

²²¹ Див.: Барвінський Б. Д-р Юліян Целевич.— Л., 1927.— С. 262.

²²² Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 398.

²²³ Диакон Лев. Зазнач. праця.— С. 82.

²²⁴ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 1.— С. 329.

²²⁵ Шелухин С. Зазнач. праця.— С. 35.

Запорізькі козаки, очевидно, усвідомлювали свій кровний зв'язок з кельтами-рутенами. Про це свідчить, зокрема, той факт, що в середовищі козаків (а ще раніше — в середовищі азовсько-чорноморських русів) з покоління в покоління передавався переказ про рутенського князя Одоакра, який правив Римом 14 років і якого козаки вважали своїм великим предком. І вони справді мали підстави так вважати, тому що, крім переказів, існують також документальні свідчення того, що Одоакр був вождем рутенів, але про ці свідчення козаки, звичайно, не могли знати. А йдеться ось про що. У римській провінції Норік в одній із катакомб міста Юавави (Зальцбурга), яка висічена у високій кам'яній горі і в якій перші християни правили службу, міститься (в усякому разі містилася ще в першій четверті ХХ ст.) мармурова плита (першої четверті XVI ст.) з вибитим на ній латинською мовою написом: «Року Божого 477 Одоакр — вождь рутенів, гепіди, готи, унгари і герули, лютуючи проти Церкви Божої, праведного Максима з його п'ятдесятьма товаришами, які ховалися в цій печері, за сповідання віри скинули вниз, а провінцію Норік мечем і вогнем спустошили»²²⁶. А в 1648 р. гетьман Богдан Хмельницький у зв'язку з війною з Польщею звернувся до козаків з універсалом, у якому закликав їх наслідувати приклад їхніх славних і воїовничих предків — давніх русів, які під проводом Одонацера в 470 р. захопили Рим і 14 років володіли ним: «Когда же ежели ветхий Римъ (иже всѣхъ европейскихъ градовъ матерію нарещися можетъ) многими панствами и монархіями властѣній, и о шести стахъ чтиридесѧти и пяти тисяцахъ войска своего древле гордивийся, давнихъ онихъ вѣковъ, далеко меншимъ, противъ помененной воинственной силы римской валечныхъ Руссовъ зъ Ругии от Помория Балтицкого албо Нѣмецкого собраніемъ, за предводителствомъ князя їхъ Одонацера, року по рождествѣ господнемъ 470, быль взятий и четыринацѧть лѣтъ обладаємий; то намъ теперь, кпталтомъ онихъ древнихъ Руссовъ, продковъ нашихъ, кто можетъ возбранити дѣлности воинственныи, и уменшити отваги рицерской»²²⁷.

«Таким чином,— робить закономірний висновок російський дослідник О. В. Ткачов,— ще в 1648 році українські козаки офіційно вважали Одоакра і його русинів своїми предками. І це, звичайно, стало їм відомо

²²⁶ Див.: Шелухин С. Зазнач. праця.— С. 22; Ткачев А. В. Боги и демоны «Слова о полку Игореве».— М., 2003.— Кн. 1.— С. 75.

²²⁷ Величко С. Сказаніє о войнѣ Козацкой з Поляками.— К., 1926.— С. 51.

не завдяки мармуровій плиті в Зальцбурзі. Ця традиція була настільки сильною, що, коли Богдан Хмельницький помер у 1657 році, Самійло Зорка, генеральний писар запорізького війська, стоячи біля труни, казав: “Ми́лий вождю! Давній руський Одонацерю!”»²²⁸ (слова Самійла Зорки були дещо іншими: «м'єлий нашъ водзу, држевний руский Одонацерю»²²⁹). Залишається незаперечним факт, що «на Україні в XVII столітті жив переказ про похід Одоакра з Норіку на Рим з руссю в 476 році й про те, що ця русь була одним з предків українського народу»²³⁰.

Автором універсалу Богдана Хмельницького 1648 р. був, очевидно, генеральний писар запорізького війська Самійло Зорка²³¹. В універсалі про Одоакра дається значно більше інформації (почерпнутої з усних переказів), ніж у написі на мармуровій плиті. Якщо напис лише засвідчує перебування рутенів (русів) на чолі з Одоакром у Норіку в 477 році, то в універсалі зазначається, що руси на чолі з Одонацером (треба: Одоакром.—*B. C.*) у 470 (треба: 476.—*B. C.*) році захопили Рим, і що прийшли вони з Ругії від балтійського (або німецького) Помор’я (німецького тому, що прибалтійські слов’яни вже були завойовані німцями).

Проте одна суттєва відмінність між русами і козаками все ж існує. Руси дуже добре бились в пішому строю і значно гірше — на конях, пор. численні свідчення арабських і візантійських письменників та істориків: «Але на коні сміливості не виявляють, і всі свої набіги та походи здійснюють на кораблях»²³² (Ібн Русте), «Скіфи (тобто руси.—*B. C.*) (завжди) б’ються в пішому строю; вони не звички воювати на конях і не вправляються в цьому ділі»²³³ (Лев Диакон), «Ромеїв же мучили сором і злість (при думці про те), що вони, які перемагали зброєю і мужністю всіх противників, відступлять як недосвідчені в битвах новачки і загублять за короткий час свою велику славу, зазнавши поразки від народу (русів.—*B. C.*), який б’ється в пішому строю і який зовсім не вміє їздити верхи»²³⁴ (Лев Диакон), «Вони (руси.—*B. C.*) завжди раніше йшли в бій у пішому строю, а їздити верхи і битися з ворогами (на конях) не

²²⁸ Ткачев А. В. Зазнач. праця.— С. 76.

²²⁹ Величко С. Зазнач. праця.— С. 159.

²³⁰ Шелухин С. Зазнач. праця.— С. 27.

²³¹ Там само.— С. 26.

²³² Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 398.

²³³ Диакон Лев. Зазнач. праця.— С. 70.

²³⁴ Там само.— С. 74.

вміли»²³⁵ (Лев Диакон), «Ромейські списи поражали (скіфів) (тобто русів.— В. С.), які не вміли правити кіньми за допомогою поводів»²³⁶ (Лев Диакон). Запорізькі козаки за ці кілька століть, які відділяють їх від азовсько-чорноморських русів, не втративши вміння битися в пішому строю, стали вправними вершниками-войнами.

Перші документальні згадки про козаків, про їхню боротьбу з кримськими татарами відносяться до 1492 р.²³⁷ Проте це зовсім не означає, що протягом кількох століть азовсько-чорноморські руси не давали про себе знати. На наш погляд, у XII–XIII ст. вони виступали під іншою назвою — *бродники*, яку М. С. Грушевський виводить від дієслова *бродити* «блукати, лазити»²³⁸. Ми ж склонні пов’язувати назву *бродники* з давньою назвою русів *дроміти* (від гр. Δρομήται «дроміти», букв. «жителі місцевості, яка називається Δρόμος», яке походить від грецької назви Тендерівської коси — Ἀχίλλειος Δρόμος «Ахілловий Дром, Ахілловий Біг», де жили руси (див. с. 25–26). Гр. Δρομήται сприймалося як похідне від гр. δρομάς «той, що мандрує, кочує, мігрує» і тому було перекладене на українську мову «бродники».

Уперше бродники згадуються в літописі під 1147 р.: коли Святослав Ольгович відстоював волость В’ятичі від домагань Володимира та Ізяслава Давидовичів, то на допомогу «придоша к немоу Бродничи, и Половци придоша к немоу мнози, оуeve его»²³⁹. Бродники жили «в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів»²⁴⁰, які належали до тюркських народів. Від них бродники навчилися вправно битися на конях, від них запозичили численні військові терміни (та багато інших слів) і навіть слово *козак*, яке ми вважаємо тюркським відповідником слова *бродник*, пор. кримсько-татарське *казак* «вільна, незалежна людина; шукач пригод, бродяга», пов’язане з давньотюркським *kez*- «ходити, бродити, блукати, мандрувати»²⁴¹. У бродниках убачав попередників козаків ще А. А. Кунік, який писав: «Бродники зникають лише за на-

²³⁵ Диакон Лев. Зазнач. праця.— С. 75.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Грушевський М. Зазнач. праця.— Т. 4.— С. 337.

²³⁸ Там само.— Т. 2.— С. 524.

²³⁹ Ипатьевская летопись.— Стб. 342.

²⁴⁰ Грушевський М. Зазнач. праця.— Т. 1.— С. 242.

²⁴¹ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1985.— Т. 2.— С. 496.

звою, щоб з'явитися потім в особах козаків для продовження колишніх занять при більш усталених порядках»²⁴². Пов'язували козаччину з бродниками домонгольських часів (ХII–ХIII ст.) й інші дослідники, зокрема П. Голубовський. Він дійшов висновку, що «бродники є община, яка виробилася із залишків подонського осілого населення під впливом історичних і етнографічних умов, у які це населення було поставлене. ... Це був прототип козацтва, і має рацію покійний М. О. Максимович, який шукав початки Запоріжжя в Тмуторокані»²⁴³. Останнє повідомлення про бродників відноситься до 1254 р.²⁴⁴

XV

Як говорили наші давні книжники, «а ныне на предняя возвратимся», повернемося до норманської теорії походження назви *Русь* і розглянемо докази норманістів на користь своєї теорії. Зрозуміло, що ми зробимо під кутом зору викладеної вище концепції походження назви *Русь*.

Як зазначає В. Г. Васильєвський, норманська теорія походження назви *Русь* і Руської держави «спирається, головним чином, на два стовпи: на імена руських князів і на назви дніпровських порогів, які все-таки залишаються не слов'янськими»²⁴⁵. Проте ми розпочнемо свій розгляд із дрібніших доказів, якими є:

- 1) свідчення Бердинської хроніки від 839 р.;
- 2) розповідь Ліудпранда, єпископа Кремонського;
- 3) розповідь Іоанна Диякона про похід норманів близько 865 р. на Візантію;
- 4) розповідь Ахмеда ал-Якубі про напад русів на Севілью.

Свідчення Бердинської хроніки. У Бердинській хроніці (Бердинських анналах) повідомляється, що 18 травня 839 р. до франкського імператора Людовіка Благочестивого в Інгельгейм (біля Рейну) прибуло посольство від візантійського імператора Феофіла з дарами і з листом.

²⁴² Кунік А. Начались ли русские торговые сношения и походы по Черному и Каспийскому морям во времена Мухаммеда или при Рурике? // Дорн Б. Каспий : О походах древних русских в Табаристан.— СПб., 1875.— С. 390.

²⁴³ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар : История южнорусских степей IX–XIII вв.— К., 1884.— С. 200.

²⁴⁴ Там само.— С. 210.

²⁴⁵ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 1.— С. 377.

Разом з послами візантійський імператор відправив кількох людей, «які себе, тобто свій народ, називали росами» («qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant») і яких до імператора Феофіла прислав їхній цар, що звєтється хакан (*Chacanus*), заради дружби. Візантійський імператор у своєму листі просив Людовіка, щоб цим людям була надана можливість проїхати через його імперію, оскільки пляхи, якими вони прибули до нього в Константинополь, пролягають через землі, населені варварами, лютими і дикими, і, побоюючись небезпеки, імператор Феофіл не захотів, щоб вони поверталися цими шляхами. Імператор Людовік, докладніше розпитавши їх про причину прибуття, дійшов висновку, що вони належали до народу свеонів (*Sueones*) і, як йому здалося, були скоріше лазутчиками, ніж шукачами дружби²⁴⁶.

Норманісти вважають, що в наведеному повідомленні Бердинської хроніки руси ототожнюються із шведами. На думку багатьох із них, слово *хакан* (*Chacanus*) є тут ім'ям Гакон скандинавського походження. З цим не погоджуються такі авторитетні норманісти, як В. Томсен, В. Г. Васильєвський, О. О. Шахматов: у слові *хакан* вони справедливо вбачають відомий титул володарів у хазар, аварів і русів²⁴⁷. В. Г. Васильєвський з цього приводу зазначає, що посли від племені руського, цілком імовірно, «жили в зоні Дніпра або взагалі більше до Чорноморського узбережжя, визнаючи разом зі своїм племенем верховну владу хазарського хагана»²⁴⁸.

Повідомлення Бердинської хроніки при уважному його прочитанні дозволяє зробити інший висновок, протилежний до того, який зробили норманісти: «при дворі імператора Людовіка зовсім не ототожнювали русів і шведів. Русів милостиво приймали, а шведів (скандинавів) арештовували»²⁴⁹. У зв'язку з цим згадане повідомлення аж ніяк не може бути доказом норманської теорії походження назви *Русь* і Руської держави.

Виходячи з викладеної нами концепції походження назви *Русь*, повідомлення Бердинської хроніки 839 р. ми схильні прокоментувати та-

²⁴⁶ *Annales Bertiniani // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*.— Hannover, 1826.— Т. 1.— Р. 434.

²⁴⁷ Томсен В. Начало русского государства.— М., 1891.— С. 39–40; Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. CXVII; Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 58.

²⁴⁸ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. CXVII.

²⁴⁹ Юшков С. В. До питання про походження русі.— С. 141.

ким чином. Азовсько-чорноморські (а точніше, азовські) руси відправили послів до візантійського імператора Феофіла для встановлення дружніх стосунків. Цар русів називався хаканом (згодом ця назва була перенесена на правителів Київської Русі), що засвідчує арабський письменник Ібн Русте (початок Х ст.): «У них (русів.— В. С.) є цар, який називається хакан русів»²⁵⁰. Оскільки азовські руси підтримували тісні стосунки з варягами-русами з острова Рюген (див. с. 40), до складу послів були запрошені також варяги-руси з острова Рюген, які мали дипломатичний досвід і володіли грецькою мовою. Візантійський імператор дуже добре зінав варягів-русів з острова Рюген: вони впродовж багатьох років служили в імператорській охороні (див. с. 22–23) (там і навчилися грецької мови). Цим пояснюється, можна сказати, батьківська турбота імператора Феофіла про варягів-русів. Після завершення дипломатичної місії варягам-русам треба було повернутися на батьківщину. Шлях, яким вони прибули до азовських русів — це відомий Балтійсько-волзько-донський шлях (див. с. 40–41). Він справді був дуже небезпечним, про що свідчить такий факт: у 838 р. хазарський каган направив послів до того самого візантійського імператора Феофіла з проханням допомогти збудувати фортецю Саркел (у нижній течії Дону) для захисту від нападів хижих племен. Піклуючись про варягів-русів, імператор Феофіл не хотів, щоб вони поверталися на батьківщину тим шляхом, яким прибули. Тому він відправив їх разом зі своїми послами до франкського імператора Людовіка, попросивши останнього сприяти поверненню русів на батьківщину. Імператор Людовік цілком міг знати про існування русів у Приазов'ї. В усякому разі в творі, написаному у Франкській імперії до 850 р. і відомому в науці як «Баварський географ», руси (Ruzzi) подані в безпосередньому сусідстві з хазарами (Caziri). Тому Людовік ніяк не міг забагнути, чому руси мають повернатися на батьківщину через його імперію. Саме в цьому полягало розслідування імператора — вияснити, куди хочуть прибути руси. Дізнавшись, що вони добираються на північ, до Балтійського моря, де, як йому було відомо, живуть норвежці, данці й шведи, імператор Людовік зробив висновок, що має справу не з русами, а зі шведами, оскільки норвежців і данців, як зазначає В. Г. Васильєвський, франки добре знали²⁵¹.

²⁵⁰ Новосельцев А. П. Зазнач. праця.— С. 397.

²⁵¹ Васильевский В. Г. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. CXVI.

Розповідь Ліудпранда. Ліудпранд, єпископ Кремонський, у своїй *Antapodosis* (охоплює 893–950 рр.), яку писав між 958 р. і 962 р., двічі говорить про русів. Перший раз він згадує про них, коли перераховує народи, які з півночі були сусідами Візантії (Константинополя): «*Habet quippe (Constantinopolis.—B. C.) ab aquilone Hungarios, Pizenacos, Chazaros, Rusios quos alio nos nomine Nordmannos appellamus, atque Bulgarios nimium sibi vicinos*»²⁵² [«Він же (Константинополь.—B. C.) має собі близькими сусідами з півночі угрів, печенігів, хазар, русів, яких ми звемо іншим іменем — норманами, і болгар»]. Другий раз Ліудпранд говорить про русів, коли описує невдалий похід князя Ігоря на Візантію в 941 р. (спираючись при цьому на розповідь свого вітчима, теж Ліудпранда, який того разу був послом у Візантії): «*Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Greci vocant Ρουσίος, Rusios, nos vero a positione loci nominamus Nordmannos. Lingua quippe Teutonum nord aquilo, man autem dicitur homo; unde et Nordmannos aquilonares homines dicere possumus*»²⁵³ [«Є один народ, що живе в північній частині, який за властивістю його тіла греки називають русами, а ми за положенням місцевості називаємо норманами. У мові тевтонів *nord* означає «північ», *man* означає «людина», через що норманами можна називати людей Півночі»].

Норманісти вважають, що Ліудпранд ототожнює русів із скандинавами²⁵⁴. Проте в Ліудпранда чітко сказано (чіткіше навряд чи можна сказати), що руси — це народ, який «за положенням місцевості називаємо норманами», тобто жителями Півночі. Подається навіть етимологія слова *nordmann*, яке складається з двох німецьких слів: *nord* «північ» і *man(n)* «людина». Греки ж називають цей народ русами «за властивістю його тіла», тобто Ліудпранд зближує гр. Ρῶς «руси» з Ρούσιος «червоний, рудий». Не може бути ніякого сумніву в тому, що Ліудпранд уживає слово *Nordmanni* як географічний термін, а не як термін етнічний²⁵⁵. З приводу свідчень Ліудпранда Ю. І. Венелін зазначає, що «коли б на місці росів жили єгиптяни або індійці, то й вони

²⁵² Liudprandi Antapodosis // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum.— Hanover, 1839.— Т. 3.— Р. 277.

²⁵³ Ibid.— Р. 331.

²⁵⁴ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 43–45.

²⁵⁵ Багалей Д. И. Зазнач. праця.— С. 172; Юшков С. В. До питання про походження русі.— С. 142.

називалися б норманами, півничанами, Aquilonares, Hyperborei і таке інше»²⁵⁶. С. О. Гедеонов наводить ряд прикладів уживання назви «нормани» щодо нескандинавських народностей. «Запевнювати, після наведених прикладів, що під назвою норманів Ліудпранд повинен був неодмінно розуміти тільки три скандинавські народи, вимога абсолютно неможлива»²⁵⁷. У зв'язку зі сказаним свідчення Ліудпранда не можуть бути доказом норманської теорії походження назви *Русь* і Руської держави.

Проте ми не згодні з С. В. Юшковим, який вважає, що в першому з двох наведених текстів Ліудпранда норманами названі також угри, печеніги й хазари²⁵⁸. На наш погляд, слова «quos alio nos nomine Nordmannos appellamus» («яких ми звемо іншим іменем — норманами») стосуються лише русів, інакше ці слова стояли б після «atque Bulgaros» («і болгар»), тому що болгари такою ж мірою є північним народом, як і угри, печеніги та хазари.

Виходячи з викладеної нами концепції походження назви *Русь*, свідчення Ліудпранда ми схильні прокоментувати таким чином. Норманами Ліудпранд називає, безперечно, київських русів, адже тоді, коли він другий раз говорить про русів, описується невдалий похід київського князя Ігоря на Візантію. Від свого вітчима, посла у Візантії, Ліудпранд, очевидно, знат, що київські руси були тісно пов'язані з варягами-русами з Далекої Півночі (ці варяги служили в імператорській охороні), якими були варяги-руси з острова Рюген. Називаючи київських русів — сусідів Візантії норманами, Ліудпранд цим самим підкреслював, що київські руси за походженням є варягами-русами з острова Рюген. Ми також вважаємо русів (варягів-русів з острова Рюген і київських русів) норманами, але в широкому географічному, а не в етнічному (скандинави) розумінні цього слова.

Розповідь Іоанна Диякона. Іоанн Диякон, який жив наприкінці X і на початку XI ст., у своїй «Венеціанській хроніці» без вказівки на рік, але в зв'язку з подіями близько 865 р. повідомляє про похід норманів на кораблях на Візантію: «Eo tempore Normanorum gentes cum trecentis

²⁵⁶ Венелин Ю. И. [О происхождении славян вообще и россов в особенности] // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156) : Антинорманизм.— С. 56.

²⁵⁷ Гедеонов С. Зазнач. праця— С. 524.

²⁵⁸ Юшков С. В. До питання про походження русі.— С. 142.

*sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt»*²⁵⁹ [«У той час нормани насмілилися напасті на Константинополь на 360 кораблях»]. Норманісти напад норманів, про який повідомляє Іоанн Диякон, ототожнюють з нападом русів на кораблях на Константинополь у 860 р. і стверджують, що нормани, які напали на Константинополь, були русами. І з цим висновком норманістів ми цілком погоджуємося. Проте під норманами норманісти розуміють скандинавів (етнічне значення терміна), а ми — людей Півночі (географічне значення терміна), зокрема русів з острова Рюген.

Повідомлення Іоанна Диякона остаточно переконало нас у тому, що в нападі азовсько-чорноморських русів на кораблях на Візантію у 860 р. (див. с. 30) (ще до прикладання варягів-русів у Новгород і до появи київських русів) дуже активну участь брали варяги-руси з острова Рюген.

Розповідь Ахмеда ал-Якубі про напад русів на Севілью. Арабський письменник Ахмед ал-Якубі (або ал-Катіб), який писав у 891–892 рр. у Єгипті, розповідає про напад русів на Севілью у 844 р.: «У це місто ввійшли язичники, яких називають Рус, у 229 (843–844.—В. С.) році і брали в полон, грабували, палили й убивали»²⁶⁰. Оскільки, як відомо з інших джерел, у 844 р. береги Іспанії зазнали нападу норманів, норманісти роблять висновок, що арабський письменник під русами розуміє норманів.

Ми згодні з норманістами, що ал-Якубі повідомляє про той самий напад на Іспанію, який з інших джерел відомий як напад норманів. Проте ми не згодні, що під норманами слід розуміти скандинавів. Буквальне і первісне значення слат. *Nordmanni*, нім. *Normanne* — «жителі Півночі», як це дуже чітко пояснив Ліудпранд у кінці X ст. (див. вище). І для давніх часів (IX–X ст.) слід рахуватися з цим давнім (буквальним і первісним) значенням слова, чого не роблять норманісти. Як засвідчує Адам Бременський, у франкських істориків назва «нормани» поширювалася також на нескандинавські народності²⁶¹. Пізніше згадане слово набуло конкретнішого значення — «норвежці», пор. друс. *нурмане*.

²⁵⁹ Johannis diaconi chronicon Venetum et Gradense // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum.— Hannover, 1846.— Т. 7.— Р. 18.

²⁶⁰ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.).— С. 63.

²⁶¹ Див.: Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 521.

«норвежці», урмане «т. с.», дсканд. погđмаðr «норвежець», шв. пог-
mann, дісл. погđмаðr «т. с.». У зв'язку з цим ми вважаємо, що стосовно
844 р. слову Nordmanni було властиве значення «жителі Півночі, півни-
чани», а не «скандинави» чи «норвежці». І цінність повідомлення ал-
Якубі якраз полягає в тому, що він уточнює, які саме «жителі Півночі»
напали на Севілью. Це були руси, а ми уточнюємо — варяги-руси з
острова Рюген.

Те, що саме руси напали на Іспанію у 844 р., було відомо й іншому арабському письменнику — ал-Масуді (сорокові роки Х ст.). Правда, він нічого не чув про варягів-русів з острова Рюген, але добре знав азовсько-чорноморських русів, які, на його думку, цілком могли це зробити. З приводу нападу на Іспанію у 844 р. ал-Масуді пише: «Жителі Андалуса думали, що це язичницький народ, який з'являється на цьому морі кожні 200 років, і що він приходить у їхню країну через протоку Океану, але не через ту протоку, де стоять мідні маяки (Гібралтар.— В. С.). Я ж думаю, а Бог краще знає, що ця протока сполучається з морем Майотас (Азовським.— В. С.) і Найтас (Чорним.— В. С.), і що цей народ — руси, про яких говорили ми вище в цій книзі, бо ніхто, крім них, не плаває по цьому морю, яке сполучається з океаном»²⁶².

Ми розглянули всі чотири докази норманістів із тих, які не вважаються основними. Три з них (свідчення Ліудпранда, повідомлення Іоанна Диякона і повідомлення ал-Якубі) ґрунтуються на тому, що середньолатинське *Nordmanni*, букв. «жителі Півночі, півничани» норманісти трактують як «скандинави». Ми вважаємо, що в усіх джерелах, про які йшла мова, слово *Nordmanni* вживається зі своїм первісним (буквальним) значенням — «жителі Півночі, півничани». Свідчення Ліудпранда, а також «Венеціанська хроніка» Іоанна Диякона (додамо — і повідомлення ал-Якубі) «ясно показують, що в кінці I — початку II тис. н. е. в латиномовних джерелах назва “нормани” мала не етнічний, а географічний смисл»²⁶³.

В. Томсен зазначає, що «ім'я нормани, Nordmanni служило в середні віки спеціально для позначення скандинавів, особливо коли вони були

²⁶² Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.).— С. 129.

²⁶³ Количенко Ю. В. К публикации рукописи Ю. И. Венелина «О происхождении славян». Примечания [к рукописи] // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156) : Антинорманизм.— С. 81.

як вікінги»²⁶⁴. Безперечно, якщо йдеться про вікінгів, то під жителями Півночі (норманами) слід розуміти тільки скандинавів. Якщо ж йдеться не про вікінгів, то для середніх віків немає абсолютно ніяких підстав у жителях Півночі завжди вбачати скандинавів. Ми вважаємо, що коли йдеться про русів, то під жителями Півночі (норманами) слід розуміти тільки варягів-русів з острова Рюген.

Назва «нормани» синонімічна назві «гіпербореї». Як відомо, «уримлян і греків ім'я гіпербореїв не прикладалося ні до якої певної народності, а по черзі до всіх народів, що жили на далекій Півночі»²⁶⁵. У давні часи (ІХ–Х ст.) назва «нормани» також була суто географічною. Пізніше ця назва набула конкретнішого (етнічного) значення — «скандинави» або «норвежці» (на той час варяги-руси з острова Рюген уже зійшли з політичної арени).

XVI

Як зазначає А. Г. Кузьмін, основою норманізму є ототожнення варягів імен (а також імен руських послів і купців у договорах Олега та Ігоря з греками) із скандинавськими іменами²⁶⁶. З цього приводу А. А. Кунік пише: «Несторівці (норманісти.— В.С.) твердять, що імена історичних постатей, згаданих у такому скудному літописі протягом перших 50 років історії руської держави,— виключно норманські імена і не можуть мати іншого походження»²⁶⁷. Далі він наводить ці імена: *Рюрикъ, Труворъ, Синеусъ; Аскольдъ, Диръ, Олегъ, Игоръ, Ольга;* (посли Олега до Константинополя, відправлені в 907 р.) *Карль, Фарлофъ, Вельмудъ, Рулавъ, Стемидъ;* (руси в мирному договорі з греками 911 р.) *Карлы, Инегелдъ, Фарлоф, Веремуд, Рулавъ, Гуды, Руалдъ, Карнь, Фрелавъ, Руаръ* (у Радзивілівському літописі — *Руаль*), *Актеву, Труанъ, Лидул, Фостъ, Стемид.*

А. А. Кунік не наводить імен русів з мирного договору з греками 944 року, а ми їх назовемо: (посли від народу руського) *Иворъ, Вуефастъ, Искусеви, Слуды, Улѣбъ, Каницаръ, Шихъбернъ, Прастьнъ* (Прастѣнъ — 2 рази), *Либиаръ, Гримъ, Кары, Каршевъ, Егри, Воистъ, Истръ,*

²⁶⁴ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 44—45.

²⁶⁵ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 520.

²⁶⁶ Кузьмін А. Г. Зазнач. праця.— С. 54.

²⁶⁷ Кунік А. Начались ли русские торговые сношения и походы по Черному и Каспийскому морям во времена Мухаммеда или при Рурике?— С. 461.

Явтягъ (у Радзивілівському літописі і в Академічному списку Новгородського першого літопису — *Ятвягъ*), *Ширидъ, Коль, Стегги, Сфирка, Алвадъ, Фудри, Мутуръ*; (особи, від імені яких виступали послі) *Игорь* (2 рази), *Святославъ, Ольга, Володиславъ, Предъслава, Сфаньдра, Туръдъ* (2 рази), *Фастъ, Сфирькъ, Акунь, Тудко, Евлискъ, Воикъ, Аминодъ, Бернъ, Гунаръ, Алданъ, Клекъ, Етонъ, Гудъ, Туадъ, Уть*; (купці від народу руського) *Адунь, Адулбъ, Иггивладъ, Олъбъ, Фруманъ, Гомоль, Куци, Емигъ, Туръбидъ, Фуръстѣнъ, Бруны, Роалдъ, Гунастръ, Фрастѣнъ, Игельдъ, Туръбернъ, Моны, Руалдъ, Свѣнъ, Стиръ, Алданъ, Тилен, Апубъксарь, Вузлѣвъ, Синко, Боричъ.*

«Хай антинесторівці (антиформаністи.— В. С.) доведуть нам друковано,— зазначає А. А. Кунік,— до якої мови первісно належать імена цих “русичів”»²⁶⁸.

По-перше, ми не відносимо себе до антинесторівців, оскільки в своїй концепції походження назви *Русь* ні на йоту не відступили від Нестора (отже, термін *антинесторівець* на позначення антиформаніста слід визнати невдалим).

По-друге, самі по собі імена не визначають етнічної належності. Це добре усвідомлював М. В. Ломоносов, який писав: «Майже всі росіяни мають нині імена грецькі та єврейські, однак чи випливає з того, що вони були греки або єbreї і говорили б по-грецьки чи по-єврейськи?»²⁶⁹.

По-третє, для нашої концепції походження назви *Русь* (від назви варягів-русів з острова Рюген), на відміну від переважної більшості інших концепцій, наявність скандинавських імен серед варягів-русів (з острова Рюген) є навіть обов'язковою (відсутність таких імен свідчила б, що варяги-руси проживали в якомусь іншому регіоні, а не в Балтійському, тобто не по сусіству зі скандинавами). Живучи в одному регіоні зі скандинавами (данцями, шведами й норвежцями) і нерідко перебуваючи з ними в одній варязькій дружині, варяги-руси, безпепечено, могли переймати скандинавські імена й давати їх своїм дітям. Ще на один шлях запозичення скандинавських імен вказав М. В. Ломоносов: варяги-руси (князі і знатні люди) часто одружувалися зі

²⁶⁸ Кунік А. Начались ли русские торговые сношения и походы по Черному и Каспийскому морям во времена Мухаммеда или при魯рике? — С. 461.

²⁶⁹ Ломоносов М. В. [Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского»].— С. 31.

скандинавками «і на догоду своїм дружинам давали дітям нерідко імена скандинавські»²⁷⁰. У зв'язку з цим М. В. Ломоносов припускає наявність у варягів-русів скандинавських імен: «Я не сперечаюся, що деякі імена перших володарів російських і їх знатних людей були скандинавськими; однак з того аж ніяк не випливає, щоб вони були скандинавцями»²⁷¹. Разом з тим кельти-рутени, які прийшли на острів Рюген і слов'янізувалися, повинні були зберегти хоч частину своїх (кельтських) імен.

Таким чином, у варягів-русів острова Рюген, на наш погляд, мали б бути, крім слов'янських, також кельтські і скандинавські імена. Інша справа — азовсько-чорноморські руси, у яких, крім слов'янських і кельтських, можуть бути ще іранські імена, оскільки дослідники не виключають наявності іранського субстрату в етногенезі «південної частини східного слов'янства»²⁷². Оскільки в походах на Константинополь до дружини Олега (911 р.) і до дружини Ігоря (941 р.) входили, наше глибоке переконання, як азовсько-чорноморські руси, так і варяги-руси (острова Рюген та Київської Русі), то і в мирних договорах з греками 911 р. і 944 р. русів повинні були представляти і ті і другі. Отже, імена русів у мирних договорах з греками мали б бути (крім, звичайно, слов'янських) кельтські, скандинавські й іранські.

С. О. Гедеонов, виступаючи проти норманістів, зокрема заперечуючи виведення із скандинавських джерел усіх варяго-руських імен, вважає, що наявність цілого ряду варяго-руських імен у слов'ян (полабів, поляків, чехів і сербів) вказує на слов'янське походження цих імен, усупереч думці норманістів (у книзі «Варяги и Русь» питання про імена С. О. Гедеонов розглядає в трьох розділах з десяти, присвячених варягам). Проте такий підхід нам не видається методологічно правильним, оскільки слов'янські імена, які збігаються з варяго-руськими, норманісти також можуть виводити зі скандинавських джерел, як і варяго-руські. Для викладеної нами концепції про походження назви *Русь* дуже важливо показати, що принаймні частина варяго-руських імен природніше

²⁷⁰ Ломоносов М. В. [Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского»].— С. 31.

²⁷¹ Там само.

²⁷² Седов В. В. Конгресс археологов-славистов в Берлине // Сов. археология.— М., 1971.— № 4.— С. 295.

виводиться з кельтських мов, ніж зі скандинавських. При цьому ми спиратимемося на вже висловлені думки дослідників щодо походження варяго-руських імен або імен (у тому числі й слов'янських), які збігаються з варяго-руськими.

Кельтськими ми схильні вважати такі імена: *Рюрикъ, Синеусъ, Труворъ, Диръ, Игоръ, Адунь, Акунъ, Алданъ, Аминодъ, Боричъ, Веремуд, Иворъ, Карнъ, Кары, Коль, Куци, Моны, Руаръ, Синко, Стиръ, Тилен, Труанъ, Туадъ, Тудко*. Нижче наводимо етимології дослідників, які вважають ці імена кельтськими, а також етимологію норманістів, власне етимологію корифея норманізму В. Томсена.

Рюрикъ. Від назви кельтського племені *raurici*, яке за часів Юлія Цезаря жило в кельтській Галлії (назва племені походить від назви річки *Raura* (*Pyp*), на берегах якої плем'я проживало) ²⁷³. Не виключено, що ім'я походить безпосередньо від назви річки, оскільки цим ім'ям (*Rauricus*) називали вихідців із району річки *Raura* (*Pyp*) ²⁷⁴. Ім'я *Рюрик* (*Rauric*, *Ruric*, *Roric*) відоме в Європі принаймні з IV ст. нашої ери ²⁷⁵. А. Гольдер наводить 5 таких імен (*Ruricius*, *Roricius*, які він подає як давньокельтські) для часу до VII ст. ²⁷⁶, а М.-Т. Морле — 12 імен (*Roricus*, *Rorigus*, *Rorico*) з території Франції IX–XII ст. ²⁷⁷ Норманісти виводять від давньоскандинавського імені *Hrœrekkr*, утвореного від дісл. *hróðr* «слава» і *ríkr* «король» ²⁷⁸. Як відзначив ще С. О. Гедеонов, ім'я *Рюрик* (*Xrererek*) у шведів невідоме ²⁷⁹. Шведський учений Л. Гrot теж зазначає, що ім'я Рюрик не зустрічається в шведських іменословах ²⁸⁰.

²⁷³ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 76.

²⁷⁴ D'Arbois de Jubainville H. Les noms gaulois chez César et Hirtius De bello gallico: Première série. Les composés dont *rix* est le dernier terme.— Paris, 1891.— Р. 37–38, 96.

²⁷⁵ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 75.

²⁷⁶ Holder A. Altkeltischer Sprachschatz.— Graz, 1962.— Bd 2.— Sp. 1248–1249.

²⁷⁷ Morlet M.-T. Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VI-e au XII siècle. 1.— Paris, 1968.— Р. 191.

²⁷⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Т. 3.— С. 533; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 65, 126.

²⁷⁹ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 192.

²⁸⁰ Гrot Л. Миѳические и реальные шведы на севере России: взгляд из шведской истории // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156) : Антинорманизм.— С. 179.

Синеусъ. Від кельтського імені *Sinaeus*, похідного від *sinu* «старший»²⁸¹ (гал. *seno-* «старий»²⁸²), пор. давньокельтські імена *Sinaeus*, *Sinicus*, *Sinus*²⁸³. Від *Синеусъ*, очевидно, утворене за допомогою слов'янського суфікса ім'я *Синко*²⁸⁴, пор. болгарське ім'я *Синко*²⁸⁵. Норманісти виводять від давньоскандинавського імені *Signiutr* (*Signjótr*), букв. «який насолоджується перемогою»²⁸⁶. Деякі сучасні норманісти вважають, що ім'я *Синеусъ* не має переконливої скандинавської етимології²⁸⁷. Неясність етимології імені *Синеусъ* викликала припущення, що це ім'я являє собою переосмислення давньошведського виразу *sine hus* «свій рід»²⁸⁸. Проте виведення імені *Синеусъ* від наведеного виразу фонетично неможливе²⁸⁹. Цю гіпотезу не прийняли найвидатніші норманісти-мовознавці В. Томсен, А. Стендер-Петерсен та ін.

Труворъ. Від кельтського імені *Trevor*, яке дуже поширене в сучасних кельтів (особливо в Корнуеллі й Уельсі)²⁹⁰, пор. давньокельтське ім'я *Trēverius*²⁹¹. Вважається, що валлійське ім'я *Trefor* походить від назви місцевості і складається з двох слів: *tref* «житло» і *fôr* (видозміни слова *mawr*) «великий»²⁹². Не виключено, що ім'я пов'язане з дфр.

²⁸¹ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 77.

²⁸² Fick A. Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen.— 4 Aufl.— Göttingen, 1894.— Т. 2. : Stokes W., Bezzemberger A. Urkeltischer Sprachschatz.— S. 299; Ellis Evans D. Gaulish Personal Names: A Study of some Continental Celtic Formations.— Oxford, 1967.— Р. 375.

²⁸³ Holder A. Op. cit.— Sp. 1567, 1573, 1575.

²⁸⁴ [Кузьмин А. Г.] Древнерусские имена и их параллели // Откуда есть пошла Русская земля.— М., 1986.— Кн. 2.— С. 643.

²⁸⁵ Ковачев Н. Честотно-етимологичен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия.— Велико Търново, 1995.— С. 470.

²⁸⁶ Фасмер М. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. 624; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 65, 127.

²⁸⁷ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (Материалы и исследования).— М., 1978.— С. 132; Петрухин В. Я. Комментарии // Ловмянский Х. Русь и норманны.— М., 1985.— С. 275, примеч. ***.

²⁸⁸ Mošin V. A. Начало Руси. Норманны в Восточной Европе // Byzantinoslavica.— Praha, 1931.— Roč. 3. Sv. 2.— S. 299; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские книжества XII–XIII вв.— М., 1982.— С. 298.

²⁸⁹ Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 275, примеч. ***; Шастокольский И. П. Современные норманисты о русской летописи // Критика новейшей буржуазной историографии.— М. ; Ленинград, 1961.— С. 371, примеч. 121.

²⁹⁰ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 77.

²⁹¹ Holder A. Op. cit.— Sp. 1939.

²⁹² Рыбакин А. И. Словарь английских личных имен.— М., 1973.— С. 339; Hanks P., Hodges F. A Dictionary of First Names.— Oxford ; New York, 1991.— Р. 322.

trouvezor, troveor «поет, трубадур»²⁹³ або з назвою кельтського племені треверів (treveri)²⁹⁴. Норманісти виводять від давньоскандинавського імені *Þorvarðr*, не пояснюючи його значення з погляду германських мов²⁹⁵. Ім'я *Труворъ* не має переконливої скандинавської етимології²⁹⁶. У зв'язку з цим у ньому вбачали давньошведський вираз *thru varing* «вірна дружина»²⁹⁷. Проте виведення імені *Труворъ* від наведеного виразу фонетично неможливе²⁹⁸. Цю гіпотезу не прийняли найвидатніші норманісти-мовознавці В. Томсен, А. Стендер-Петерсен та ін.

Диръ. Від кельтського імені *Dir*, букв. «сильний, міцний» (це ім'я й тепер дуже популярне в Ірландії)²⁹⁹, пор. гал. *dir* «сильний, міцний, упевнений»³⁰⁰, ірл. *dír* «належний». Було вживане в близьких до кельтів іллірійців (*Dirius*)³⁰¹. Існує українське ім'я *Дир* (застаріле й рідкісне)³⁰². В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Dýri*, похідного від дсканд. *dýr* «звір» (пор. нім. *Tier* «т. с.»)³⁰³.

Ігоръ. Від кельтського імені *Inger*, букв. «хлопець, син», пов'язаного з кельтським іменем *Inga*, букв. «дівчина, дочка», пор. дірл. *ingen* (з **ini-gena*) «т. с.». Це ім'я (*Iger*, *Inger*, *Ingard*, *Ignar*) згадується серед бретонських святих, так називався (*Inger*) дід (народився не пізніше початку IX ст.) візантійського імператора Лева VI³⁰⁴. Норманісти виводять від давньоскандинавського імені *Ingvarr*³⁰⁵, яке, на думку деяких дослідників, складається з *Ing* «Інг (бог родючості, достатку)» і *varr* «обережний, уважний»³⁰⁶, проте в західних і візантійських джерелах ім'я Ігоря завжди передавалося як *Inger*. І. М. Івакін зазначає, що в давнину

²⁹³ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 77.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Фасмер М. Зазнач. праця.— М., 1973.— Т. 4.— С. 108; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 65, 128.

²⁹⁶ Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 275, примеч.****.

²⁹⁷ Mošin V. A. Зазнач. праця.— С. 299; Рыбаков Б. А. Зазнач праця.— С. 298.

²⁹⁸ Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 275, примеч.****; Шастокольский И. П. Зазнач. праця.— С. 371, примеч. 121.

²⁹⁹ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 78.

³⁰⁰ *D'Arbois de Jubainville H.* Op. cit.— P. 195–196.

³⁰¹ Krahe H. Lexikon altillytischer Personennamen.— Heidelberg, 1929.— S. 43.

³⁰² Трійняк І. І. Словник українських імен.— К., 2005.— С. 105.

³⁰³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 65, 122.

³⁰⁴ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 79.

³⁰⁵ Фасмер М. Зазнач. праця.— М., 1967.— Т. 2.— С. 116; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 65, 123.

³⁰⁶ Рыбакин А. И. Зазнач. праця.— С. 192.

імена *Igor* і *Ingvar* досить чітко розрізнялися³⁰⁷. Ім'я *Ingvar* прийшло в Русь набагато пізніше, ніж *Igor* (у кінці XII ст.) через шлюбні контакти³⁰⁸ і, на відміну від імені *Igor*, прийшло справді від скандинавів. Можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що етимологія скандинавського імені *Ingvarr* переконливо ще не пояснена³⁰⁹.

Адунь. Від кельтського імені *Adun*, яке перейняте з фінікійської мови³¹⁰, пор. гр. "Αδωνις. Фінік. *adōn* означає «володар, пан»³¹¹. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Audunn* (пор. данgl. *Eadwine*, днім. *Audowin*)³¹². Вважається, що данgl. *Eadwine* складається з *ēad* «багатство, добробут» і *wine* «друг»³¹³.

Акунъ. Від досить поширеного кельтського імені *Acon*³¹⁴, пор. давньокельтські імена *Acon*, *Aconius*³¹⁵. Ім'я Якун було дуже поширеним у Новгородській землі. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Hákun* (ім'я часто вживається в шведських рунічних написах)³¹⁶.

Алданъ. Від кельтського імені *Aldan*³¹⁷, пор. шотландське ім'я XII — XIII ст. *Aldan*³¹⁸. Кельтське ім'я деякі дослідники виводять від іранської племінної назви *allan*³¹⁹ (як і лат. *Alanus* та фр. *Al(l)ain*³²⁰), проте така етимологія викликає сумнів. В усікому разі англійське ім'я *Al(l)an* пов'язується з кельт. *alun* «гармонія, злагода»³²¹ або з кельт-

³⁰⁷ Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его поучение.— М., 1901.— Ч. 1.— С. 54, примеч. **.

³⁰⁸ Там само; [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 645.

³⁰⁹ Grzenia J. Słownik imion.— Warszawa, 2002.— S. 155.

³¹⁰ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 649.

³¹¹ Рыбакин А. И. Зазнач. праця.— С. 31.

³¹² Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 120.

³¹³ Klein E. A comprehensive etymological dictionary of the English language.— Amsterdam ; London ; New York, 1966.— Vol. 1.— P. 501; Рыбакин А. И. Зазнач. праця.— С. 130.

³¹⁴ Krahe H. Op. cit.— S. 2; Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 79–80.

³¹⁵ Holder A. Op. cit.— Graz, 1961.— Bd 1.— Sp. 31, 32.

³¹⁶ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 120.

³¹⁷ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 75.

³¹⁸ Black G. F. The Surnames of Scotland: Their Origin, Meaning and History.— New York, 1946.— P. 15.

³¹⁹ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 75.

³²⁰ Dauzat A. Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France.— 3-е ед.— Paris, 1951.— P. 4.

³²¹ Рыбакин А. И. Зазнач. праця.— С. 39.

ським словом, що означає «скеля»³²². Кельтське походження англійського імені Alan, слат. Alanus обстоює Е. Клейн³²³. Наявне в польській, чеській і словацькій мовах. Для п., ч., слц. Alan встановлюється кельтське походження³²⁴. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені Halfdanr³²⁵.

Аминодъ. Від кельтського імені Aminta семітського походження, яке було поширене серед галатської знаті³²⁶. В. Томсен Аминъдъ виправляє на Амунъдъ, яке виводить від давньоскандинавського імені Ámundi, або Hámundr, або Eymundr³²⁷.

Боричъ. Очевидно, від кельтського імені Bor-it(us) (пор. давньокельтське ім'я Boritus³²⁸, галльське ім'я Boritus³²⁹), можливо, іллірійського походження, пор. алб. *bur* «людина, чоловік»³³⁰. С. О. Гедеонов зіставляє з гр. Βορίτης, ім'ям боснійського князя (1156 р.), а також з назвою Боричів узвіз (*Боричев увоз*) у Києві³³¹.

Веремуд. Від кельтського імені Veremund, пор. галльський топонім Veremundiacus, який являє собою традиційне кельтське утворення від власного імені (у давальному відмінку) за допомогою суфікса -ас-. Ім'я Вельмудъ, очевидно, є варіантом імені Веремуд, що виник унаслідок зближення зі слов'янським іменем Велимудр, Вельмудр (з першим компонентом *вели-*, *вель-* від прикметника *велий* «великий»)³³². В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені Vermundr³³⁴.

Иворъ. Від кельтського імені Ivor, пор. валлійське ім'я Ifor, букв. «пан, господар» (англ. Ifor, Ivor)³³⁵. Дуже поширене в Прибалтиці, бага-

³²² Hanks P., Hodges F. Op. cit.— P. 7.

³²³ Klein E. Op. cit.— P. 43.

³²⁴ Grzenia J. Op. cit.— S. 40; Kopečný F. Průvodce našimi jmény.— Praha, 1974.— S. 32; Majtán M., Považaj M. Vyberte si meno pre svoje dieťa.— Bratislava, 1998.— S. 40.

³²⁵ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 120.

³²⁶ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 80; Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I–III вв.— М.; Ленинград, 1949.— С. 111.

³²⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 120.

³²⁸ Holder A. Op. cit.— Graz, 1962.— Bd 3.— Sp. 912.

³²⁹ Ellis Evans D. Op. cit.— P. 155.

³³⁰ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 80; [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 644.

³³¹ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 303.

³³² Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 79. Детальніше про суфікс -ас- див.: Калыгин В. П., Королев А. А. Введение в кельтскую филологию.— М., 1989.— С. 96.

³³³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 121.

³³⁴ Там само.— С. 68, 121.

³³⁵ Рыбакин А. И. Зазнач. праця.— С. 198; Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 79.

то разів засвідчене на території Київської Русі³³⁶, наявне в словацькій мові (*Ivor*)³³⁷. На думку В. Томсена, походить від давньоскандинавського імені *Ivarr*³³⁸.

Карнъ. Від кельтського імені *Carn*, пор. давньокельтське ім'я *Carnus*³³⁹, галльське ім'я *Carnus*³⁴⁰. На думку А. Г. Кузьміна, кельтське ім'я походить від назви кельтського племені *carni*, яке колись жило в Прикарпатті³⁴¹. В. Томсен пов'язує зі шведським іменем *Karni*, яке є маловідомим³⁴².

Кары. Від кельтського імені *Cari* (пор. давньокельтські імена *Cari*, *Carius*³⁴³, галльські імена *Cari* (?), *Carius*³⁴⁴), букв. «друг»³⁴⁵, пор. ірл. *care*, вал., корн., брет. *car* «т. с.». Це ім'я (*Carus*) зустрічається, зокрема, у галльського племені рутенів³⁴⁶. Англійське ім'я *Caru* пов'язується з давньокельтською назвою річки³⁴⁷. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Kári*³⁴⁸, значення якого з погляду германських мов неясне. Ім'я *Karri* мав слов'янський дружинник в *Sögubrot*³⁴⁹.

Коль. Кельтське ім'я (пор. давньокельтські імена *Coll*, *Collus*³⁵⁰, шотл. *Colla*, англ. *Coll*), утворене, очевидно, від давньокельтського кореня зі значенням «високий»³⁵¹. Це ім'я було наявне в близьких до кельтів іллірійців (пор. алб. *Kola*³⁵²), що збільшує вірогідність його

³³⁶ Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен.— СПб., 1903.— С. 165.

³³⁷ Majtán M., Považaj M. Op. cit.— S. 132.

³³⁸ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 123.

³³⁹ Holder A. Op. cit.— Bd 1.— Sp. 795; Bd 3.— Sp. 1110.

³⁴⁰ Ellis Evans D. Op. cit.— P. 327.

³⁴¹ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 76.

³⁴² Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 124.

³⁴³ Holder A. Op. cit.— Bd 3.— Sp. 1102, 1106.

³⁴⁴ Ellis Evans D. Op. cit.— P. 164.

³⁴⁵ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 75.

³⁴⁶ Albenque A. Les Rutènes: Études d'histoire, d'archéologie et de toponymie gallo-romaines.— Rodez, 1948.— P. 230.

³⁴⁷ Hanks P., Hodges F. Op. cit.— P. 56.

³⁴⁸ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 124.

³⁴⁹ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 301.

³⁵⁰ Holder A. Op. cit.— Bd 3.— Sp. 1256.

³⁵¹ Hanks P., Hodges F. Op. cit.— P. 69.

³⁵² Kacori T. Noms propres et noms de famille d'origine albanaise dans la ville de Ljaskovec (Bulgarie du Nord) // Actes du XI-e congrès international des sciences onomastiques.— Sofia, 1974.— Т. 1.— Р. 450.

кельтського походження. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Kollr* (воно часто вживається в Швеції)³⁵³.

Куци. Від кельтського імені *Cuci*³⁵⁴, пор. давньокельтське ім'я *Cucius*³⁵⁵. Це ім'я (*Cucius*) зустрічається, зокрема, у галльського племені рутенів³⁵⁶. В. Томсен вважає, що, можливо, походить від давньоскандинавського імені *Kussi*, букв. «теля»³⁵⁷.

Моны. Від кельтського імені³⁵⁸, очевидно, венето-іллірійського походження (венет. *Moenius*³⁵⁹, алб. *Mane*³⁶⁰), пор. болгарське ім'я *Моны*³⁶¹, чеське *Mona*³⁶². Вважається, що англійське ім'я *Mona* походить від ірландського *Muadhnaít*, яке являє собою зменшувальну форму від *muadh* «благородний»³⁶³. С. О. Гедеонов зіставляє з давньочеським ім'ям *Mun*³⁶⁴. В. Томсен виводить від імені *Manni*, яке невідоме в літературі норвезько-ісландських саг, але поширене в Швеції і Данії³⁶⁵.

Руаръ. Від кельтського імені *Ruar*³⁶⁶. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Hróarr*³⁶⁷.

Стиръ. Від кельтського імені *Stirr*³⁶⁸, пор. давньокельтське ім'я *Stirrus*³⁶⁹. В. Томсен виводить із давньоскандинавського імені *Styrr*³⁷⁰.

Тилен. Від назви кельтського племені *tilen*, яке колись жило в Подунав'ї, а згодом переселилося в Малу Азію³⁷¹. В. Томсен вважає це ім'я зіпсованим і виводить з рунічного напису *þilinifr* (зі знаком питання)³⁷².

³⁵³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 124.

³⁵⁴ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 80.

³⁵⁵ Holder A. Op. cit.— Bd 1.— Sp. 1183.

³⁵⁶ Albenque A. Op. cit.— S. 237.

³⁵⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 124–125.

³⁵⁸ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 79.

³⁵⁹ Untermann J. Die venetischen Personennamen.— Wiesbaden, 1961.— S. 77, 173.

³⁶⁰ Kacori T. Op. cit.— S. 450.

³⁶¹ Ковачев Н. Зазнач. праця.— С. 364; Селимски Л. Християнските имена в българските католици : Проблеми на усвояването.— Katowice, 1999.— С. 170.

³⁶² Корецпў F. Op. cit.— S. 105.

³⁶³ Klein E. Op. cit.— 1967.— Vol. 2.— P. 995; Рыбакин А. И. Зазнач. праця.— С. 262.

³⁶⁴ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 302.

³⁶⁵ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 125.

³⁶⁶ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 647–648.

³⁶⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 126.

³⁶⁸ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 80.

³⁶⁹ Holder A. Op. cit.— Bd 2.— Sp. 1638.

³⁷⁰ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 127.

³⁷¹ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 644.

³⁷² Томсен В. Зазнач. праця.— С. 128.

Труанъ. Від кельтського імені *Truan*, букв. «нешасний» (стфр. *truan* «бродяга, жебрак», від якого походить французьке прізвисько *Truan*³⁷³, теж кельтського походження³⁷⁴), пор. вал. *truan* «нешасний», дірл. *trōgan*, шотл. *truagh* «т. с.», *truaghan* «нешасна людина». В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Fróndr*, *Frándr* (пор. днім. *Throand*)³⁷⁵.

Туадъ. Від кельтського імені *Tuad*, яке дуже поширене в ірландців³⁷⁶, пор. дірл. *tūath* «народ, плем'я, країна». Скандинавам це ім'я невідоме.

Тудко. Утворене за допомогою слов'янського суфікса, очевидно, від кельтського імені *Tudor* (*Tudor*), поширеного в кельтських областях Британії, згадаймо хоча б знамениту уельську (валлійську) династію Тюдорів³⁷⁷. Валлійське ім'я *Tudor* походить від давньокельтської форми *Teutorix*, що складається з *teuta* «народ, плем'я» і *rīx* «правитель, король»³⁷⁸, пор. дірл. *tūath* «народ, плем'я, країна», вал. *tud* «народ, країна», бret. *tud* «люди, народ». Скандинавам імена *Tudor* і *Тудко* невідомі.

Імена *Бруны*, *Вузлъвъ*, *Гомол*, *Егри*, *Фудри*, *Шибридъ*, які мають паралелі у французькій мові, також можуть належати до кельтських імен, тим більше, що в ряді випадків їхні паралелі у французькій мові за своїм походженням не зовсім ясні.

Бруны. Очевидно, пов'язане з фр. *Brune*, яке А. Доза виводить від фр. *brun* «коричневий, брунатний; брюнет; коричневий колір» (означає людину, яка має коричневий колір волосся)³⁷⁹ із стфр. *brun* «коричневий, брунатний» (походить від вульг.-лат. *brunus* «т. с.»)³⁸⁰; пор. іт. *Bruno*, *Bruni*³⁸¹, днім. *Bruni*³⁸², прус. *Brune*³⁸³. Наявне в болгар-

³⁷³ *Dauzat A.* Op. cit.— P. 579.

³⁷⁴ *Klein E.* Op. cit.— Vol. 2.— P. 1658.

³⁷⁵ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 128.

³⁷⁶ *O'Rahilly T. F. Early Irish History and Mythology.*— Dublin, 1946.— P. 34, 47, 97; [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 649.

³⁷⁷ *Weekley E. Surnames.*— London, 1936.— P. 286; [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 649.

³⁷⁸ *D'Arbois de Jubainville H.* Op. cit.— P. 15; *Hanks P., Hodges F.* Op. cit.— P. 324.

³⁷⁹ *Dauzat A.* Op. cit.— P. 72.

³⁸⁰ Словарь старофранцузского языка.— М. ; Ленинград, 1955.— С. 36.

³⁸¹ *Dauzat A.* Op. cit.— P. 72.

³⁸² Томсен В. Зазнач. праця.— С. 121.

³⁸³ *Trautmann R. Die altpreußischen Personennamen.*— 2. unveränderte Aufl.— Göttingen, 1974.— S. 20.

ській (болг. *Бруно*³⁸⁴) і чеській (ч. *Bruno*³⁸⁵) мовах. Слід зазначити, що це ім'я (*Brūnius) зустрічається у кельтів задовго до поширення його в германців³⁸⁶. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені Brúni, поширеного в Швеції³⁸⁷. Ім'я популярне також у фризів³⁸⁸.

Вузлъвъ. Очевидно, пов'язане з фр. *Vouzailleau*³⁸⁹, яке А. Доза виводить від назви місцевості в провінції В'єнна (означає людину родом з цієї місцевості)³⁹⁰, або з фр. *Vouzelles* (за назвою села в провінції Рона)³⁹¹. В. Томсен до цього імені не подає ніяких скандинавських відповідників (лише «?»)³⁹².

Гомоль. Очевидно, пов'язане з фр. *Homolle*, яке А. Доза вважає неясним³⁹³. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Gammall*, поширеного в Швеції³⁹⁴.

Егри. Очевидно, пов'язане з французьким прізвиськом *Aigre*, яке А. Доза виводить від фр. *aigre* «уйдливий, колючий, ущипливий» (на означення людини з уїдливим характером)³⁹⁵, проте стфр. *aigre* «жвавий, живий»³⁹⁶ дозволяє припустити, що в далекому минулому таке ім'я давалося жвавій людині. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені *Hegri*, букв. «чапля»³⁹⁷.

Фудри. Очевидно, пов'язане з фр. *Foudriat*³⁹⁸, яке А. Доза схильний виводити від діалектної форми фр. *foudroyé* «уражений блискавкою»³⁹⁹. В. Томсен це ім'я не розглядає.

³⁸⁴ Ильев С. Речник на личните и фамилни имена у българите.— София, 1969.— С. 89.

³⁸⁵ Копецький F. Op. cit.— Р. 49.

³⁸⁶ Holder A. Op.cit.— Bd 1.— Sp. 623; [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 652.

³⁸⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 121.

³⁸⁸ Winkler J. Friesische Naamlijst.— Amsterdam, 1971.— S. 53.

³⁸⁹ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 650.

³⁹⁰ Dauzat A. Op. cit.— Р. 599.

³⁹¹ Ibid.

³⁹² Томсен В. Зазнач. праця.— С. 122.

³⁹³ Dauzat A. Op. cit.— Р. 329.

³⁹⁴ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 122.

³⁹⁵ Dauzat A. Op. cit.— Р. 4.

³⁹⁶ Словарь старофранцузского языка.— С. 8.

³⁹⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 123.

³⁹⁸ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 650.

³⁹⁹ Dauzat A. Op. cit.— Р. 264.

Шибридъ. Можливо, пов'язане з фр. Chibret⁴⁰⁰, яке А. Доза виводить від фр. діал. chibre (фр. chanvre) «коноплі» (означає людину, яка обробляє конопельну пряжу)⁴⁰¹. С. О. Гедеонов зіставляє з чеським ім'ям Sebrith (1206 р.)⁴⁰². В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені Sigfriðr⁴⁰³.

Імена *Гуды* (*Гудъ*), *Уть*, наявні в близьких до кельтів венетів або іллірійців, також можуть бути віднесені до кельтських імен, оскільки «для розмежування іллірійців та кельтів поки що немає достатнього матеріалу»⁴⁰⁴.

Гуды (Гудъ). Іллірійське ім'я, пор. алб. Godo⁴⁰⁵. Засвідчене на Україні — *Кгудъ* (1670 р.)⁴⁰⁶, наявне в болгарській мові (болг. *Гуди*)⁴⁰⁷. В. Томсен зіставляє *Гуды* із шведським іменем Góði (від goðr «добрий») або Guði⁴⁰⁸.

Уть. Венетське ім'я (венет. Utto)⁴⁰⁹. С. О. Гедеонов зіставляє з чеським ім'ям Uta (1197 р.)⁴¹⁰. В. Томсен замість Уть розглядає ім'я Утинъ (у договорі з греками наведена прикметникова форма імені — Утинъ), яке виводить від давньоскандинавського імені Óþveginn, Óþvaginn⁴¹¹.

До кельтських імен відносять також *Стемидъ*, яке не відбите в кельтів, але простежується на балканському ґрунті: у Македонії було відоме ім'я *Astimed*, згадуване ще Полібієм⁴¹². В. Томсен вважає, що це ім'я походить, може, від незасвідченого давньоскандинавського імені *Steinvíðr⁴¹³.

Ім'я *Истръ* походить, найімовірніше, від назви річки *Istr* (однієї з назв Дунаю)⁴¹⁴, тобто це ім'я можна також розглядати як кельтське (не

⁴⁰⁰ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 650.

⁴⁰¹ Dauzat A. Op. cit.— Р. 126.

⁴⁰² Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 301.

⁴⁰³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 130.

⁴⁰⁴ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 62, примеч. 38.

⁴⁰⁵ Kacori T. Op. cit.— Р. 450.

⁴⁰⁶ Тупиков Н. М. Зазнач. праця.— С. 122.

⁴⁰⁷ Илчев С. Зазнач. праця.— С. 144.

⁴⁰⁸ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 122.

⁴⁰⁹ Untermann J. Op. cit.— S. 188.

⁴¹⁰ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 298.

⁴¹¹ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 129.

⁴¹² [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 644.

⁴¹³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 127.

⁴¹⁴ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 644.

заглиблюючись у походження назви річки). В. Томсен виводить *Истръ* від давньоскандинавського імені Eistr (зі знаком питання) ⁴¹⁵.

Іранськими вважаються такі імена: *Алвадъ*, *Прастѣнъ* (*Прасьтѣнъ*), *Сфаньдра*, *Фрастѣнъ*, *Фрутанъ* та, можливо, деякі інші. Нижче наводимо етимології дослідників, які вважають ці імена іранськими, а також етимологію норманістів (В. Томсена).

Алвадъ. Від іранського імені Alvad або Arvand ⁴¹⁶. В. Томсен *Алвадъ* виправляє на *Алвардъ*, яке виводить від давньоскандинавського імені Hallvarðr ⁴¹⁷.

Прастѣнъ (Прасьтѣнъ), Фрастѣнъ. Від іранського імені Prasten ⁴¹⁸. С. Гедеонов зіставляє з чеським ім'ям Priestan (1205 р.) ⁴¹⁹. В. Томсен виводить від давньоскандинавського імені Freysteinn (це ім'я є одним із найуживаних у пам'ятках шведської писемності, зокрема в рунічних написах) ⁴²⁰.

Сфаньдра. Від іранського імені Sfendr ⁴²¹ або Esfandar, похідного, очевидно, від esfand «дванадцятий місяць року» (в іранців імена нерідко давалися за датами календаря, пор. Azar, букв. «дев'ятий місяць року») ⁴²². Л. А. Лелеков іранським прототипом імені *Сфандр* вважає Isfendar ⁴²³. В. Томсен у першій частині імені *Сфаньда* (зі знаком питання) вбачає давньоскандинавський компонент *Svan-*, наявний в іменах *Svanhildr*, *Svanlaug* ⁴²⁴.

Фрутанъ. Від іранського імені Froutan ⁴²⁵ або Forutan (букв. «простий, скромний») ⁴²⁶. В. Томсен до цього імені не подає ніяких скандинавських відповідників, а лише «?» ⁴²⁷.

⁴¹⁵ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 124.

⁴¹⁶ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 74.

⁴¹⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 120.

⁴¹⁸ Kalmykow A. Iranians and Slavs in South Russia // J. of the American Oriental Society.— New Haven, 1925.— Vol. 45. N 1.— P. 69; Зализняк А. А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода // Вопр. слав. языкоznания.— М., 1962.— Вып. 6.— С. 44; Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 74.

⁴¹⁹ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 300.

⁴²⁰ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 130.

⁴²¹ Kalmykow A. Op. cit.— P. 69; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 44.

⁴²² Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 73.

⁴²³ Лелеков Л. А. К реконструкции раннеславянской мифологической системы // Сов. славяноведение.— М., 1973.— № 1.— С. 54.

⁴²⁴ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 127–128.

⁴²⁵ Kalmykow A. Op. cit.— P. 69; Зализняк А. А. Зазнач. праця.— С. 44.

⁴²⁶ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 73–74.

⁴²⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 130.

Без сумніву, слов'янськими є такі імена: *Святославъ, Володиславъ і Предъслава*⁴²⁸. С. О. Гедеонов указує на західне походження імен *Wladislaw, Předslav*⁴²⁹. Виходячи з нашої концепції походження варяго-русів (а також з концепції С. О. Гедеонова, який виводив варяго-русів із слов'янського помор'я), слов'янські варяго-руські імена й повинні бути західнослов'янськими, зважаючи на розташування острова Рюген (і слов'янського помор'я). А. Г. Кузьмін до слов'янських відносить також ім'я *Воикъ*⁴³⁰.

Серед варяго-руських імен досить численну групу становлять скандинавські імена. До таких імен, власне до імен, скандинавське походження яких досі не було піддане сумніву, належать (у дужках наводимо етимологію В. Томсена⁴³¹): *Адулбъ* (дсканд. Auðulfr), *Асколдъ* (дсканд. Höskuldr), *Бернъ* (дсканд. Björn), *Гримъ* (дсканд. Grímr), *Гунаръ* (дсканд. Gunnarr)⁴³², *Гунастръ* (дсканд. Gunnfastr), *Емигъ* (дсканд. Hemingr)⁴³³, *Иггивладъ* (дсканд. Ingivaldr), *Игельдъ* (дсканд. Ingjaldr, пор. данgl. Ingeld), *Инегелдъ* (дсканд. Ingjaldr), *Карль* (дсканд. Karl), *Карлы* (дсканд. Karli)⁴³⁴, *Роалдъ*, *Руалдъ* (дсканд. Hróaldr)⁴³⁵, *Рулавъ* (дсканд. Hróðleifr, Hrolleifr), *Свѣнъ* (дсканд. Sveinn)⁴³⁶, *Слуды* (шв. Slöði), *Сфирка*, *Сфирькъ* (шв. Sverkir), *Туръбернъ* (дсканд. Þorbjörn, латинські форми Thorbernus, Thurbernus), *Туръбидъ* (дсканд. Þorfiðr), *Туръдъ* (дсканд. Þórdr), *Фарлофъ* (шв. Farulfr), *Фастъ, Фостъ* (шв. Fasti, Fastr), *Фрелавъ* (дсканд. Friðleifr, Frilleifr), *Фуръстѣнъ* (дсканд. Þorsteinn), *Шихъбернъ* (шв. Sigbjörn).

⁴²⁸ Партицький О. Скандинавщина в Давній Русі.— Л., 1887.— С. 60; [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 643.

⁴²⁹ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 292.

⁴³⁰ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 643.

⁴³¹ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67–68, 120–130.

⁴³² Існує чеське ім'я Gunnar (*Korečný F.* Op. cit.— S. 69).

⁴³³ Існує німецьке ім'я Emig, яке вважається короткою формою Emmerich (*Bahlow H. Deutsches Namenlexikon: Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt.*— München, 1967.— S. 120).

⁴³⁴ Існує болгарське ім'я Káрли (*Ковачев Н.* Зазнач. праця.— С. 269).

⁴³⁵ Існують укр. (рідкісне) *Роальд*, *Руальд* (*Трійняк І. І.* Зазнач. праця.— С. 312), болг. *Роалд* (*Ковачев Н.* Зазнач. праця.— С. 434).

⁴³⁶ Існує чеське і словацьке ім'я Sven скандинавського походження (*Korečný F.* Op. cit.— S. 124; *Majtán M., Považaj M.* Op. cit.— S. 231).

Не виключено, що імена *Гримъ* і *Фастъ* (*Фостъ*) перейняті від фризів, оскільки в них у VIII–Х ст. ці імена були улюбленими⁴³⁷.

Деякі варяго-руські імена вважаються естонськими (чудськими): *Апубъксарь*, *Искусеви*, *Каницарь*, *Олѣбъ* (*Улѣбъ*).

Апубъксарь. Від естонського імені *Pubjinksar*⁴³⁸. В. Томсен зазнає, що *Апубъксарь* (*Пубъксарь*), можливо, відповідає давньоскандинавському імені *Óspakr*⁴³⁹.

Искусеви. Від естонського імені *Iskusewi*⁴⁴⁰. В. Томсен до цього імені не подає ніяких скандинавських відповідників (лише «?»)⁴⁴¹.

Каницарь. Від естонського імені *Kanizar*⁴⁴². В. Томсен до цього імені не подає ніяких скандинавських відповідників (лише «?»)⁴⁴³.

Олѣбъ, Улѣбъ. Від естонського імені *Olev*, пор. ест. *ülev* «високий, найвищий, величний»⁴⁴⁴. Ім'я Улѣбъ не раз засвідчене на території Київської Русі⁴⁴⁵. В. Томсен виводить Олѣбъ і Улѣбъ від давньоскандинавського імені *Óleifr* (пізніше *Ólafr*)⁴⁴⁶.

Логічним буде припустити, що ім'я *Ятвягъ* (таке читання дають Радзивілівський літопис і Академічний список Новгородського першого літопису, у той час як у виданні «Повісті временних літ» 1950 р. наведено *Явтягъ*) мав виходець з литовського племені ятвягів⁴⁴⁷. В. Томсен до імені *Ятвягъ* (*Явтягъ*) не подає ніяких скандинавських відповідників (лише «?»)⁴⁴⁸.

Неясними щодо походження залишаються такі імена (у дужках наводяться скандинавські етимології В. Томсена⁴⁴⁹, більшість із

⁴³⁷ Winkler J. Op. cit.— S. 136; [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 647.

⁴³⁸ Taube M. Russische und litauische Fürsten an der Düna zur Zeit der deutschen Eroberung Livlands (XII. und XIII. Jahrhundert) // Йб. für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F.— 1935.— Bd 11. Н. 3–4.— S. 377; Зутис Я. Русско-эстонские отношения в IX–XIV вв. // Историк-марксист.— 1940.— № 3.— С. 40.

⁴³⁹ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 120.

⁴⁴⁰ Taube M. Op. cit.— S. 377; Зутис Я. Зазнач. праця.— С. 40.

⁴⁴¹ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 124.

⁴⁴² Taube M. Op. cit.— S. 377; Зутис Я. Зазнач. праця.— С. 40.

⁴⁴³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 124.

⁴⁴⁴ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 646.

⁴⁴⁵ Тупиков Н. М. Зазнач. праця.— С. 408.

⁴⁴⁶ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 126.

⁴⁴⁷ Пащуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 34; Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 80.

⁴⁴⁸ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 130.

⁴⁴⁹ Там само.— С. 67, 120–130.

яких дослідник подає зі знаком питання або зі словом «можливо»): *Актеу* (дсканд. *Angantyr?*), *Воистъ* (це ім'я В. Томсен трактує як сумнівне, зважаючи на його різночитання в рукописах), *Вуефастъ* (можливо, дсканд. *Véfastr*), *Евлискъ* (дсканд. *Erlingr?*), *Каршевъ* (дсканд. *Karlsefni* або *Karlshöfuð?*), *Клекъ* (шв. *Klakki?* або *Kialki?*), *Либиаръ* (це ім'я у В. Томсена відсутнє, наявне *Либи*), *Лидул* (можливо, дсканд. *Leiðulfr*, *Ljоðulfr*, *Liðulfr* або **Lindulfr*), *Мутуръ* (сканд. **Môðþórr?* або **Munþorr?*), *Стегги* (можливо, дсканд. *Steingeirt?*). Ім'я *Либиаръ*, очевидно, кельтського походження: як зазначає Ф. Копечний, ім'я *Libor* мав галльський святий IV ст., пор. також лат. *Liborius*, фр. *Liboire*⁴⁵⁰. Існує чеське ім'я *Libor*⁴⁵¹, від якого походить англійське ім'я *Libor*⁴⁵². Ім'я *Мутуръ*, на думку А. Г. Кузьміна, можливо, слід зіставити з іранським іменем *Mohtar*, букв. «повноважний, вільний, незалежний» або з дієприкметником *mehtär* «старший, вищий, вельможа, володар»⁴⁵³. Ім'я *Стегги* А. Г. Кузьмін схильний пов'язувати з фр. *Steeg*⁴⁵⁴, яке наводить А. Доза (букв. «крута стежка (на якій знаходиться будинок)»)⁴⁵⁵.

Викликає заперечення скандинавське походження імен *Олег* та *Ольга*. Норманісти виводять ці імена відповідно від дсканд. *Helgi* і *Helga*⁴⁵⁶. Однак шведський учений Л. Гrot, будучи норманістом, засвідчує, що в скандинавських писемних джерелах слово *helge* «святий» як ім'я (чоловіче і жіноче) «уперше зустрічається в поетичному зводі ісландських саг “Eddan”, написаному в першій половині XIII ст.»⁴⁵⁷. Виходячи з цього, учений робить висновок, що шведське ім'я *Helge* (букв. «святий»), яке з'явилося у Швеції в XII ст. у зв'язку з поширенням християнства, і руське ім'я *Олег* IX ст. «ніякого зв'язку між собою не мають»⁴⁵⁸. Справді, руську Ольгу скандинави знали під ім'ям *Allogia*⁴⁵⁹. Ім'я *Олег* А. Г. Кузьмін зіставляє з іранським

⁴⁵⁰ Корець F. Op. cit.— S. 92.

⁴⁵¹ Ibid.

⁴⁵² Hanks P., Hodges F. Op. cit.— P. 205.

⁴⁵³ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 74.

⁴⁵⁴ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 650.

⁴⁵⁵ Dauzat A. Op. cit.— P. 558.

⁴⁵⁶ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 67, 125, 126.

⁴⁵⁷ Гrot L. Зазнач. праця.— С. 180.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 209.

іменем *Халег*, букв. «творець»⁴⁶⁰, а пізніше розглядає його як іранізовану форму тюркського *ulug* «великий»⁴⁶¹. В. В. Ерліхман також вважає, що відповідником імені *Олег* може бути іранське ім'я *Халег*, букв. «великий»⁴⁶².

Проведений етимологічний огляд імен, які прийнято вважати скандинавськими, показує, що для багатьох із них знаходяться аналогії в кельтських мовах⁴⁶³, причому кельтські етимології мають певні переваги перед скандинавськими, оскільки дозволяють зрозуміти мотивацію імен, чого часто не вистачає скандинавським етимологіям. Як справедливо зазначив М. В. Ломоносов, «у скандинавській мові не мають ці імена ніякого значення (рос. знаменования)»⁴⁶⁴, що може свідчити про їх запозичення з інших мов, у тому числі і з кельтської.

Скандинавські дослідники-етимологи намагаються всі скандинавські імена пояснити на ґрунті скандинавських мов, а у випадках, коли це не вдається, — на ґрунті германських мов, але не виходять за межі германських мов. Такий підхід не можна назвати об'єктивним і по-справжньому науковим. Якщо те чи інше ім'я історично і лінгвістично природніше виводиться з кельтських мов, його не слід насильно пояснювати з германських мов. Г. Балов переконливо показав, що багато німецьких географічних назв є пам'ятниками кельтської давнини⁴⁶⁵. Так само пам'ятниками кельтської давнини можуть виявитися багато німецьких (і взагалі германських) власних імен. Іменослов кельтів був найбагатшим у Європі, до нього зверталося багато народів⁴⁶⁶.

Наявність деяких варяго-руських імен у чехів і поляків (переважно у писемних пам'ятках) свідчить, на наш погляд, не про слов'янське похо-

⁴⁶⁰ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця.— С. 74.

⁴⁶¹ Кузьмин А. Г. Два вида русов в юго-восточной Прибалтике // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156) : Антинорманизм.— С. 209–210.

⁴⁶² Эрліхман В. В. Русы и варяги в Восточной Европе (IX–XII века) // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156) : Антинорманизм.— С. 172.

⁴⁶³ Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы).— С. 75.

⁴⁶⁴ Ломоносов М. В. [Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского»].— С. 30–31.

⁴⁶⁵ Bahlow H. Namenforschung als Wissenschaft: Deutschland Ortsnamen als Denkmäler keltischer Vorzeit.— Neumünster, 1955.

⁴⁶⁶ Меркулов В. И. Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156) : Антинорманизм.— С. 141.

дження цих імен (усупереч С. О. Гедеонову), а про присутність у минулому на чеських і польських землях кельтів, які були носіями цих імен.

Кельтські імена прийшли на Русь двома шляхами: з острова Рюген і взагалі з Прибалтики (носіями цих імен були варяги-руси) та з провінції Норік і взагалі з Подунав'я⁴⁶⁷ (носіями цих імен були азовсько-чорноморські руси). Кельтські імена, які прийшли другим шляхом, могли бути венетського, іллірійського та фракійського походження.

Таким чином, значна частина імен руських князів, послів і купців «от рода рускаго» має не скандинавське, а кельтське походження. Розглянуті імена кельтського походження є вагомим підтвердженням викладеної нами концепції походження назви *Русь* (і Руської держави), а розглянуті імена скандинавського походження аж ніяк не суперечать нашій концепції, оскільки варяги-руси острова Рюген, живучи в одному регіоні (Балтійському) із скандинавами (а також із фризами, естонцями та ін.), не могли не переймати скандинавських (а також фризьких, естонських та ін.) імен.

XVII

Переходимо до останнього, головного, на думку норманістів, доказу етнічної тотожності скандинавів і русів — назв дніпровських порогів, про які повідомив візантійський імператор Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією»⁴⁶⁸. Описуючи плавання русів униз по Дніпру, візантійський імператор називає дніпровські пороги, через які треба було пройти, причому назви порогів він наводить руською (‘рѡсієті) і слов'янською (склѧбѣті) мовами. Норманісти вважають, що руські назви порогів є скандинавськими, а слов'янські — дійсно слов'янськими⁴⁶⁹. С. В. Юшков, уважно проаналізувавши повідомлення Константина Багрянородного, дійшов висновку, що «назви порогів руською мовою не є перекладами слов'янських назв, а являють собою географічну номенклатуру порогів, прийняту Руссю (тобто Київською Руссю, бо імператор Константин говорить про Київ-

⁴⁶⁷ [Кузьмин А. Г.] Зазнач. праця.— С. 650.

⁴⁶⁸ Константин Багрянородный. Зазнач. праця.

⁴⁶⁹ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 53–54; Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 51; Брим В. А. Путь из варяг в греки.— С. 239.

ську Русь)»⁴⁷⁰, у виробленні якої, крім слов'ян, брали участь й інші народи, у тому числі й скандинавські, а тому ця географічна номенклатура фактично була міжнародною⁴⁷¹.

Оскільки руські назви порогів не є перекладами слов'янських, то, на думку С. В. Юшкова, «не можна вважати доведеним, що руська мова в середині Х в. була скандинавською мовою»⁴⁷². Думку С. В. Юшкова поділяє М. В. Левченко: «якщо норманістам не вдалося довести, що руські назви порогів є перекладами їхніх слов'янських назв, то тим більше не можна прийняти твердження, що в середині Х ст. руські розмовляли скандинавською мовою»⁴⁷³. На наш погляд, з того факту, що руські назви порогів не є перекладами слов'янських назв, зовсім не випливає, що руські назви не можуть бути скандинавськими. З наведеного факту випливає лише одне: руські і слов'янські назви порогів являють собою дві різні системи назв одних і тих самих порогів. А у вирішенні питання — скандинавські чи не скандинавські руські назви порогів, вирішальним є походження цих назв, і якщо вони краще можуть бути пояснені на матеріалі якоїсь не скандинавської мови, ніж на матеріалі скандинавських, то тільки це стане серйозним доказом не скандинавського походження назв порогів.

Нижче ми розглянемо як руські, так і слов'янські назви порогів з метою встановлення походження руських назв. Порогів цих сім, хоча насправді в порожистій частині Дніпра було дев'ять порогів, які в XIX — на поч. XX ст. називалися (зверху вниз): Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовнигівський, Будило, Лишній, Вільний (Гадючий)⁴⁷⁴. Слід зазначити, що назви порогів Константин Багрянородний подає в грецькій транслітерації.

Перший поріг. «Насамперед вони (руси.— В. С.) приходять до первого порога, який називається Ессупи ('Ессупъ), що означає по-роськи і по-слов'янськи “Не спи”»⁴⁷⁵. Значення «не спи» свідчить про опущення в назві порога початкового N, яке, очевидно, злилося з кінцевим v попе-

⁴⁷⁰ Юшков С. В. До питання про походження русі.— С. 145.

⁴⁷¹ Там само.

⁴⁷² Там само.— С. 146.

⁴⁷³ Левченко М. В. Зазнач. праця.— С. 210.

⁴⁷⁴ Енциклопедія історії України.— К., 2004.— Т. 2.— С. 409.

⁴⁷⁵ Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 47.

реднього слова (*épooumačómevov*)⁴⁷⁶. Отже, справжня назва порога — *Несбоултj*, вона цілком відповідає давньому слов'янському *не съни*.

О. О. Партицький убачає в 'Есбоултj іменник *сънь* «насип» у формі множини і з префіксом *ис-* (читає 'Есбоултj як *иссъны*)⁴⁷⁷, з чим не можна погодитися, оскільки в Константина чітко вказано значення слова.

З повідомлення Константина випливає, що перший поріг однаково називається по-руськи і по-слов'янськи. Це поставило норманістів у дуже складне становище: треба було знайти скандинавське дієслово, яке у формі наказового способу звучало б як 'Есбоултj і мало б значення «не спи». В. Томсен, найвидатніший представник норманської теорії, спочатку в 'Есбоултj вбачав *ne sopi* «не спи»⁴⁷⁸, але згодом відмовився від своєї версії з ряду причин (одна з них — у давньоскандинавських топонімах форми наказового способу не вживалися) і замість *ne sopi* запропонував скандинавське *ves upp* «буль на сторожі» (від дієслова *vera* (ст. *vesa*) *upp* «бути таким, що не спить»)⁴⁷⁹. Пояснення В. Томсена не задовольнили всіх дослідників, а тому з'явилися нові скандинавські версії назви першого порога. А. Карлгрен вважає, що 'Есбоултj являє собою давньошведський дісприкметник теперішнього часу *supandi* від дісл. *supa* «пити, смоктати»⁴⁸⁰. К.-О. Фальк запропонував 'Есбоултj читати як *Oύстоултj*, у якому відбито слов'янське *уступи* (мн.) «куступи, виступи, поріг» (на річці) і давньошведське *stupi* «водоспад»⁴⁸¹. Й. Сальгрен убачає в 'Есбоултj давньопівнічнослов'янське *äsupi* «який завжди поглинає, засмоктує», утворене від давньошведського прислівника *ä* (дісл. *æ*) і дісл. *sopi* «ковток»⁴⁸². Усі наведені версії, як і друга версія

⁴⁷⁶ *Bandurius A. Imperium orientale sive antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae*. — Paris, 1711. — Col. 173; Гедеонов С. Зазнач. праця. — С. 539; Томсен В. Зазнач. праця. — С. 54; Брум В. А. Путь из варяг в греки. — С. 239; Левченко М. В. Зазнач. праця. — С. 208.

⁴⁷⁷ Партицький О. Зазнач. праця. — С. 101.

⁴⁷⁸ Томсен В. Зазнач. праця. — С. 54.

⁴⁷⁹ Thomsen V. Samlede afhandlinger. — København ; Kristiania, 1919. — Bd 1. — S. 299–300.

⁴⁸⁰ Karlsgren A. Dneprfossernes nordisk-slaviske navne. — Copenhagen, 1947. — S. 103–105 (Festschrift udgivet af Københavns universitet i anledning af universitets aarsfest, november 1947).

⁴⁸¹ Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio. — Lund, 1951. — S. 83–90 (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. — Avd. 1. — Bd 46. N 4).

⁴⁸² Sahlgren J. Valda ortnamnsstudier. — Lund, 1964. — S. 74–75.

В. Томсена, погано узгоджуються або з грецькою транслітерацією назви первого порога, або з його значенням, наведеним Константином. У зв'язку з цим норманісти схиляються до думки, що в Константина збереглася лише слов'янська назва первого порога, а руська назва була втрачена⁴⁸³.

На наше глибоке переконання, повідомлення Константина Багрянородного про первый поріг слід сприймати таким, яким воно є. З цього повідомлення можна зробити лише один висновок: руська мова також є слов'янською, і через це назва і значення первого порога збігаються в руській і слов'янській мовах.

Перший поріг, названий Константином, можна ототожнити з Кодацьким, який знаходився 18 км нижче від станиці Дніпропетровської. Таке ототожнення є традиційним⁴⁸⁴. В. О. Міллер і М. Ю. Брайчевський вважають, що первому порогу відповідає в сучасній номенклатурі *Будило*⁴⁸⁵. Проте з логікою міркування дослідників важко погодитися: поріг названо так («не спи») не тому, що його шум міг розбудити, а тому, що розпочиналися пороги і треба бути пильним (не спати).

Другий поріг. «Коли вони пройдуть цей первый поріг, то знову, забравши із супі інших, відпинакут, і приходять до другого порога, який називається по-роськи *Улворсі* (Оўлворті), а по-слов'янськи *Островніпрах* ('Островоуніпрах'), що означає "Острівець порога"»⁴⁸⁶. Слов'янська назва порога являє собою староболгарське *островънии прагъ* (із суфіксом *-ън-* замість *-ън-*), тобто «острівний поріг», а тому переклад у Константина слов'янської назви цього порога («острівець порога») слід визнати не зовсім правильним⁴⁸⁷.

⁴⁸³ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Комментарий // Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 322.

⁴⁸⁴ Партицький О. Зазнач. праця.— С. 95; Брим В. А. Путь из варяг в греки.— С. 239; Kleiber B. Zu den slavischen Namen der Dnjeprschnenellen // Ztschr. slav. Philol.— Heidelberg, 1959.— Bd 28. N. 1.— S. 97; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 322.

⁴⁸⁵ Миллер В. Названия днепровских порогов у Константина Багрянородного // Древности : Тр. Моск. археолог. о-ва.— М., 1875.— Т. 5. Вып. 1.— С. 23; Брайчевский М. Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология).— К., 1985.— С. 24.

⁴⁸⁶ Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 47.

⁴⁸⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 54.

Другий поріг, названий Константином, можна ототожнити з Сурським або Лоханським, які знаходилися після Кодацького порога. Обидва вони включали по декілька дрібних острівців⁴⁸⁸ (посеред Лоханського порога було три острівці⁴⁸⁹). Оскільки Сурський і Лоханський пороги розділяла невелика відстань (блізько 500 м), то не виключено, що другий поріг у Константина Багрянородного охоплював обидва названі пороги⁴⁹⁰. Проте ми все ж схиляємося до думки, що другому порогу в Константина відповідає Лоханський у сучасній номенклатурі. Так вважає ряд дослідників⁴⁹¹. М. Ю. Брайчевський другий поріг у Константина ототожнює з Вовнигівським порогом⁴⁹².

Руську назву другого порога норманісти виводять з дісл., дшв. Hólmfors, що складається з hólм «острів» і fors «водоспад», отже, значення руської назви другого порога — «острівний поріг»⁴⁹³. «Це — одна з найбільш вдалих скандинавських етимологій» — змушений був визнати антиформаніст М. Ю. Брайчевський⁴⁹⁴. Зважаючи на те, що значення руської назви другого порога в поясненні норманістів дуже добре узгоджується зі значенням слов'янської назви і запропонована скандинавська назва фонетично дуже близька до переданої Константином, ми приймаємо скандинавську етимологію руської назви цього порога.

Третій поріг. «Таким же чином минають вони й третій поріг, який називається Геландрі (Геландрі), що по-слов'янськи означає “Шум порога”»⁴⁹⁵. Норманісти вважають, що наведена Константином назва третього порога є руською, тобто, на їхню думку, скандинавською, і виводять її від дісл. gjallandi «який голосно звучить, який дзвенить», дшв. gællandi «т. с.», дієприкметників теперішнього часу від відповідних

⁴⁸⁸ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 323.

⁴⁸⁹ Партицький О. Зазнач. праця.— С. 103.

⁴⁹⁰ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 55; Брим В. А. Путь из варяг в греки.— С. 240; Falk K-O. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogenetos' De administrando imperio.— S. 25; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 323.

⁴⁹¹ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию.— СПб., 1861.— Ч. 1: Очерки Днепра.— С. 91–92; Юрьевич В. О мнимых норманских именах в русской истории // Зап. Одес. о-ва истории и древностей.— Одесса, 1867.— Т. 6.— С. 60; Партицький О. Зазнач. праця.— С. 103; Kleiber B. Op. cit.— S. 97.

⁴⁹² Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 25.

⁴⁹³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 54–55; Брим В. А. Путь из варяг в греки.— С. 240; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 322–323.

⁴⁹⁴ Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 25.

⁴⁹⁵ Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 47.

дієслів — дісл. *gjalla* «голосно звучати, дзвеніти», дшв. *gælla* «т. с.»⁴⁹⁶. У грецькій транслітерації назви цього порога ρ могло з'явитися під впливом гр. γελαυδρή «холодний»⁴⁹⁷.

Ми також вважаємо, що наведена Константином назва третього порога є руською, а не слов'янською. Слов'янська назва в тексті відсутня, але наводиться її значення («шум порога»). Так само розуміє повідомлення Константина Багрянородного про третій поріг О. О. Партицький: «Константин не подає самої назви слов'янської, лише перетолковує її значення на язик грецький»⁴⁹⁸. Виходячи з цього значення, третій поріг, названий Константином, можна ототожнити із Дзвонецьким порогом (інша назва — Звонець, букв. «який дзвенить»), що знаходився на відстані 5 км від Лоханського. Таке ототожнення є загальноприйнятим⁴⁹⁹. У місці порога, як описують очевидці, вода тече з шумом і ревом, який чути на далеку відстань⁵⁰⁰.

Назва третього порога, як зазначає антинорманіст М. Ю. Брайчевський, «має бездоганну скандинавську етимологію»⁵⁰¹. Зважаючи на те, що значення руської назви третього порога в поясненні норманістів дуже добре узгоджується зі значенням слов'янської назви (відсутньої) і запропонована скандинавська назва фонетично дуже близька до переданої Константином, ми приймаємо скандинавську етимологію назви третього порога і вважаємо цю назву руською.

Четвертий поріг. «...потім так само четвертий поріг, величезний, який називається по-роськи *Аіфор* ('Αεφόρ), по-слов'янськи ж *Неасим* (Νεασήτ), тому що в каменях порога гніздяться пелікани»⁵⁰².

⁴⁹⁶ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 55; Брим В. А. Путь из варяг в греки.— С. 240; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 323.

⁴⁹⁷ Vasmer M. Zu den Namen der Stromschnellen des Dnepr bei Konstantin Porphyrogennetos // Ztschr. slav. Philol.— Heidelberg, 1959.— Bd 28. N. 1.— S. 100.

⁴⁹⁸ Партицький О. Зазнач. праця.— С. 104.

⁴⁹⁹ Афанасьев-Чужбинский А. Зазнач. праця.— С. 98; Юргевич В. Зазнач. праця.— С. 60; Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии: География начальной летописи.— Варшава, 1873.— С. XII; Миллер В. Зазнач. праця.— С. 24—25; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 56; Партицький О. Зазнач. праця.— С. 105; Брим В. А. Путь из варяг в греки.— С. 240; Kleiber B. Op. cit.— S. 97; Vasmer M. Op. cit.— S. 100; Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 25; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 323.

⁵⁰⁰ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 56; Партицький О. Зазнач. праця.— С. 105.

⁵⁰¹ Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 25.

⁵⁰² Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 47.

Слов'янська назва *Heasut* відбиває друс. *неясъть*, букв. «той, хто не мав наситу; ненаситний» (псл. *nejɛsуть «(хто) не мав наситу»⁵⁰³), що дозволяє встановити значення слов'янської назви четвертого порога — «ненаситний»⁵⁰⁴. Пов'язання Константином слов'янської назви четвертого порога з пеліканами слід визнати помилковим, оскільки пелікани в тій місцевості не водяться, і за своїми звичками вони ніяк не могли гніздитися в каменях порога⁵⁰⁵. Згадане пов'язання зумовлено тим, що в староболгарській мові слово *негасыть* мало значення «пелікан» (цю назву птах отримав через свою ненажерливість, ненаситність).

Четвертий поріг, названий Константином, без будь-якого сумніву можна ототожнити з порогом *Ненаситець* (інші назви — *Ненаситецький, Ревучий*), який знаходився на відстані 6,5 км від Дзвонецького і був найнебезпечнішим порогом на Дніпрі (на ньому дуже часто розбивалися судна і гинуло багато людей). Таке ототожнення є загальновизнаним⁵⁰⁶.

Руська назва порога, на думку В. Томсена, походить від дшв. *aiforr* «який вічно мчить», що складається з *ai*, якому відповідає дшв. *æ* «завжди, постійно», і *forr* «швидкий»⁵⁰⁷. Пояснення В. Томсена приймається не всіма норманістами. Як зазначає Й. Сальгрен з приводу наведеної етимології В. Томсена, в епоху вікінгів прикметники не використовувалися при творенні топонімів⁵⁰⁸. Й. Сальгрен убачає в руській назві порога композит *æi(ð)fors*, букв. «водоспад на волоці», утворений від дісл. *eiðr*

⁵⁰³ Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1997.— Вып. 24.— С. 134–135.

⁵⁰⁴ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 56–59; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 324.

⁵⁰⁵ Юрьевич В. Зазнач. праця.— С. 63; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 57; Партицкий О. Зазнач. праця.— С. 109–110; Селищев А. [Рец. на кн.:] Н. Дурново. Очерк истории русского языка.— М., 1924 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности АН СССР.— Ленинград, 1927.— Т. 32.— С. 311; Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 26.

⁵⁰⁶ Афанасьев-Чужбинский А. Зазнач. праця.— С. 101; Миллер В. Зазнач. праця.— С. 25; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 56; Партицкий О. Зазнач. праця.— С. 106; Брим В. А. Путь из варяг в греки.— С. 241; Kleiber B. Op. cit.— S. 97; Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 26; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 324.

⁵⁰⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 60–61.

⁵⁰⁸ Sahlgren J. Op. cit.— S. 65.

«волок, перешийок», дшв. æiðr «т. с.» і дісл., дшв. fors «водоспад»⁵⁰⁹. Р. Екблом піддав сумніву пояснення і В. Томсена, і Й. Сальгрена⁵¹⁰; він вважає, що питання про походження руської назви четвертого порога залишається відкритим. М. Ю. Брайчевський також зазначає, що «перекливої (більше того, скільки-небудь прийнятної) скандинавської етимології слово «Айфор» не має»⁵¹¹.

Питання про походження руської назви четвертого порога ('Аєіфбр) продовжує залишатися відкритим, хоча нам імпонує не підтримане норманістами пояснення Г. Піппінга: руська назва четвертого порога походить від дісл. eiforr «поріг, через який не можна проїхати», дшв. æiforr «т. с.»⁵¹². Справді, через цей поріг (єдиний із семи порогів) не можна було проїхати. Біля цього порога всі судна витягували на тверду землю й волоком (або на плечах) перетягували (переносили) їх на другий бік порога⁵¹³.

П'ятий поріг. «Підступивши ж до п'ятого порога, який називається по-роськи *Варуфорос* (Вароуфбрօς), а по-слов'янськи *Вулніпрах* (Воұлнηпрάх), бо він утворює велику заводь...»⁵¹⁴. Слов'янська назва порога пов'язана з друс. вълна «хвиля»⁵¹⁵. Вона утворена від прикметника *вълнъни* (або *вълнънъ*) «хвилевий» та іменника *прагъ* «поріг», букв. «хвилевий поріг» (поріг утворював великий вир). К.-О. Фальк слов'янську назву Воұлнηпрάх читає як *вольныи прагъ*, тобто «вільний від води, не покритий водою поріг»⁵¹⁶. Так само думає і М. Ю. Брайчевський («вільний поріг»)⁵¹⁷.

П'ятий поріг, названий Константином, можна ототожнити з Вовнігівським порогом (інші назви: *Волніг*, *Вовнігський поріг*, *Вовницький по-*

⁵⁰⁹ Sahlgren J. Op. cit.— S. 70–73.

⁵¹⁰ Ekblom R. Die Namen der siebenten Dneprstromschnelle // Språkvetenskapliga sällskapets förhandlingar, 1949–1951.— Uppsala, 1952.— Bd 9.— S. 171–173.

⁵¹¹ Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 26.

⁵¹² Див.: Брім В. А. Путь из варяг в греки.— С. 241.

⁵¹³ Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 47–49.

⁵¹⁴ Там само.— С. 49.

⁵¹⁵ Миллер В. Зазнач. праця.— С. 26; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 61; Партицький О. Зазнач. праця.— С. 113; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 325.

⁵¹⁶ Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio.— S. 166–171.

⁵¹⁷ Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 26.

ріг, Вовнич, Волник)⁵¹⁸, який знаходився на відстані 14 км від Ненаситця. Ряд дослідників вважає, що це поріг Вільний⁵¹⁹.

Руська назва порога, на думку В. Томсена, походить від дісл. *Bárfors*, яке складається з *bági*, форми род. в. одн. від *bága* «хвиля», і *fors* «водоспад» (у грецизованій формі *φρός*), букв. «поріг хвилі»⁵²⁰. К.-О. Фальк, який слов'янську назву *Воұлнұпрақ* читає як *вольныи прагъ*, першу частину руської назви *Вароу-фброң* пов'язує з дсканд. *varu*, формою род. в. одн. від *vara* «острів, скеля, що виступає з води», і встановлює значення руської назви порога — «водоспад з високими скелями і островцями», тобто фактично «не покритий водою поріг»⁵²¹. Проте норманісти версію К.-О. Фалька на прийняли, віддавши перевагу поясненню В. Томсена⁵²². Ця руська назва, за словами М. Ю. Брайчевського, «є гордістю норманізму»⁵²³. І ця гордість не ілюзорна, всупереч знову ж таки М. Ю. Брайчевському⁵²⁴. Зважаючи на те, що значення руської назви п'ятого порога в поясненні норманістів дуже добре узгоджується зі значенням слов'янської назви і запропонована скандинавська назва фонетично дуже близька до переданої Константином, ми приймаємо скандинавську етимологію (В. Томсена) руської назви цього порога.

Шостий поріг. «...вони досягають шостого порога, який називається по-руськи *Леанті*⁵²⁵ (*Λεάντι*), а по-слов'янськи *Веручи* (*Верούτζη*), що

⁵¹⁸ Афанасьев-Чужбинский А. Зазнач. праця.— С. 114; Миллер В. Зазнач. праця.— С. 26; Партишевский О. Зазнач. праця.— С. 113; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 61; Kleiber B. Op. cit.— S. 97; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 325.

⁵¹⁹ Юрьевич В. Зазнач. праця.— С. 65; Барсов Н. П. Зазнач. праця.— С. XII; Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 26.

⁵²⁰ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 61.

⁵²¹ Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio.— S. 163–164.

⁵²² Брым В. А. Путь из варяг в греки.— С. 242; Ekblom R. Op. cit.— S. 171; Sahlgren J. Op. cit.— S. 72; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 325. Критику версії К.-О. Фалька див.: Shevelov G. Y. On the Slavic Names for the Falls of the Dnepr in the «De administrando imperio» of Constantine Porphyrogenitus // Word.— New York, 1955.— Vol. 11. N 4.— P. 511–512.

⁵²³ Брайчевский М. Ю.— Зазнач. праця.— С. 26.

⁵²⁴ Там само.

⁵²⁵ У тексті перекладу наведено *Леанді*, що не точно відбиває грецьку транслітерацію руської назви шостого порога, але добре узгоджується із скандинавською версією походження цієї назви.

означає “Кипіння води”»⁵²⁶. Слов’янська назва порога відбиває друс. *въроучии* «який кипить, пузириться, вирує», що є дієприкметником теперішнього часу від дієслова *върѣти* «кипіти, пузиритися, вирувати». Щодо семантики назви порога пор. рос. діал. *кипун* «поріг на річці, де вода, хвилюючись, ніби кипить»⁵²⁷. Б. Клейбер пов’язує слов’янську назву шостого порога із словом *ручей* «струмок»: *Веручи* < *въроучии* «у струмку»⁵²⁸.

Шостий поріг, названий Константином, можна ототожнити з порогом *Будило* (інша назва — *Будилівський поріг*)⁵²⁹. В. Н. Юрьевич ототожнює його з Вільним⁵³⁰, а М. Ю. Брайчевський — з Сурським або Лоханським порогом⁵³¹.

Руську назву В. Томсен виводить з дісл. *hlæjandi* «який сміється», дшв. *le(i)ande* «т. с.», дієприкметника теперішнього часу від дієслова дісл. *hlæja* «сміятися», дшв. *lea* «т. с.»⁵³². Таку етимологію норманісти вважають прийнятною⁵³³. Проте, будучи прийнятною з фонетичного боку, вона дуже проблематична в семантичному відношенні, зважаючи на реконструйоване значення руської назви порога («який сміється»). У зв’язку з цим ми хочемо запропонувати нову етимологію руської назви шостого порога, у якій належна увага приділена не тільки фонетиці, а й семантиці.

Руська назва *Леауті* справді являє собою дієприкметник теперішнього часу, але не скандинавський, а західнослов’янський (лемітської підгрупи) — *lъjant’i* (< псл. *lъjqtjɪ) «який ллєється», утворений від дієслова *lъjati* (псл. *lъjati) «лити». Відповідність західнослов’янського (старопольського, старополабського) слова і грецької транслітерації назви порога повна й бездоганна: гр. ε відповідає звуку ь (як у

⁵²⁶ Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 49.

⁵²⁷ Словарь русских народных говоров.— М., 1977.— Вып. 13.— С. 217.

⁵²⁸ Kleiber B. Op. cit.— S. 91.

⁵²⁹ Афанасьев-Чужбинский А. Зазнач. праця.— С. 117; Kleiber B. Op. cit.— S. 91, 97.

⁵³⁰ Юрьевич В. Зазнач. праця.— С. 66–67.

⁵³¹ Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 27.

⁵³² Томсен В. Зазнач. праця.— С. 61–62.

⁵³³ Миллер В. Зазнач. праця.— С. 27; Брум В. А. Путь из варяг в греки.— С. 242; Karlsgren A. Op. cit.— S. 121; Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogenetos’ De administrando imperio.— S. 183–184; Sahlgren J. Op. cit.— S. 64–69; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Зазнач. праця.— С. 325.

Вερούτζη), звук *j* у грецькій мові не передавався (пор. Νεασήτ), гр. *αν* відповідає стп., стполаб. *an* (*a*), гр. *τι* відповідає стп., стполаб. *t'i*, оскільки м'якість приголосних у грецькій мові не позначалася.

Доречним буде навести приклади передачі старопольських слів (із звуками, про які йдеться) латинською мовою в давніх пам'ятках, зокрема в Гнезненській буллі 1136 р. Тут праслов'янському голосному *Q* відповідає *an* або *am* (а праслов'янському *ɛ* — *e* або *en*): *Balouanz* = *Białowąs*, *Gamba* = *Gęba*, *Vssebant* = *Wszebąd*, *Pantiss* = *Pęcisz*, *Zandomir* = *Sędomir* (пор. *Sandomierz*) та ін.⁵³⁴ У пам'ятках полабської мови (досить пізніх) праслов'янському голосному *Q* після приголосних (включаючи *j*) теж відповідає *an* (*ang*) або *am*⁵³⁵. На місці пізнішого приголосного *ć* (*dž*, *ř* = *rz*) у Гнезненській буллі постійно пишеться *t* (*d*, *r*): *Pantis* = *Pęcisz*, *Tygris* = *Cirzpisz*, *Mantina* = *Męcina* та ін.⁵³⁶ «Звідси,— зазначає Т. Лер-Славінський,— з повною очевидністю виходить, що в епоху складення Буллі замість пізніших *ć*, *dž*, *ř* (*rz*) ще вимовляли пом'якшені *t'*, *d'*, *ŕ*»⁵³⁷. Тим більше повинні були вони так вимовлятися в середині X ст., коли Константин Багрянородний писав свій твір «Про управління імперією».

Назва порога («який ллеться») зумовлена, очевидно, тим, що тут паралельно течуть три маленькі річки, які вливаються в поріг *Будило*⁵³⁸.

Слід зазначити, що літератор В. П. Тимофєєв, трактуючи всі руські назви порогів як слов'янські і пропонуючи при цьому дуже непереконливе осмислення переважної більшості з них, у назві *Леάнті* вбачає слов'янське *l'utī*, тобто **Лютый*, букв. «облитий», яке він вважає дієприкметником від *лить* «лити» (подібно до *словутый*, *тянутый*, *гнутый*)⁵³⁹. Ще раніше А. Карлгрен припускає, що скандинавське *Leandi* могло асоціюватися за звучанням зі слов'янським *лияти*, *лью* «лити» або *лаяти*, *лаю* «гавкати» (можливості асоціації з другим словом дослідник віддає перевагу)⁵⁴⁰.

⁵³⁴ Лер-Славинский Т. Польский язык.— М., 1954.— С. 75.

⁵³⁵ Супрун А. Е. Полабский язык.— Минск, 1987.— С. 17, 19.

⁵³⁶ Лер-Славинский Т. Зазнач. праця.— С. 76.

⁵³⁷ Там само.

⁵³⁸ Kleiber B. Op. cit.— S. 91.

⁵³⁹ Тимофєєв В. П. А все-таки «Людота ковалъ»! (названия днепровских порогов — возвращение к старой проблеме) // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 1999.— Т. 1 (149).— С. 139.

⁵⁴⁰ Karlsgren A. Op. cit.— S. 121.

Сьомий поріг. «Від нього (шостого порога.— В. С.) вони відпливають до сьомого порога, який називається по-роськи *Струкун* (*Строўкоув*, в інших списках рукопису — *Строўбоув*.— В. С.), а по-слов'янськи Напрези (*Напречή*), що перекладається як “Малий поріг”»⁵⁴¹. Пояснення слов'янської назви порога викликає значні труднощі. У *Напречή* дослідники вбачають: *напражіє* (пор. *запоріжжя*) або *на праъ* «на порозі» (В. О. Міллер)⁵⁴²; *набръзыи*, що є формою найвищого ступеня від *бръзъ* «швидкий» (В. Томсен)⁵⁴³; *настrezе* з давнього **настъръжъє*, похідного від *стръжъ* «вузьке місце річки із сильною течією, стрижень», що веде за собою кон'єктуру *Настрець* замість *Напречь* (К.-О. Фальк)⁵⁴⁴; *на стръжи* «на стрижні», при цьому вноситься щойно згадана кон'єктура; значення назви — «поріг на стрижні» (Р. Екблом)⁵⁴⁵; *на стрези* (Г. Г. Литаврін)⁵⁴⁶; *не пръзъ*, тобто «не надто (великий)» (М. Ю. Брайчевський)⁵⁴⁷.

Зважаючи на кінцеве наголошення слов'янської назви порога (*Напречь*), ми вважаємо, що вона відбиває друс. *напряжій* «напруж», форму наказового способу (2 ос. одн.) від діеслова *напрячи*, *напрягу* «напружити» (як відомо, слов'янське ж греки передавали через ζ⁵⁴⁸) і є аналогічною за способом творення до слов'янської назви первого порога (з тією самою (наголошеною) флексією -η). Таке пояснення Б. Клейбер наводить як можливе, але відхиляє його як неправдоподібне⁵⁴⁹. А чому неправдоподібне? В О. С. Афанасьєва-Чужбинського, який детально описав свою подорож по порожистій частині Дніпра, є такі рядки: «Сплески заважають слухати; лоцман рукою показує прямування і сам кидається до стерна.— Тримай! І зусилля всіх напруже-

⁵⁴¹ Константин Багрянородный. Зазнач. праця.— С. 49.

⁵⁴² Міллер В. Зазнач. праця.— С. 28, 29.

⁵⁴³ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 62.

⁵⁴⁴ Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio.— S. 217–222.

⁵⁴⁵ Ekblom R. Op. cit.— S. 151–154, 156–167, 174.

⁵⁴⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. Г. Г. Литаврина // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 272.

⁵⁴⁷ Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 27.

⁵⁴⁸ Zaręba A. [Рец. на книгу:] K.-O. Falk. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio...— Lund, 1951 // Onomastica.— Wrocław ; Kraków, 1958.— 6.— Rocz. 4. Zesz. 1.— S. 165.

⁵⁴⁹ Kleiber B. Op. cit.— S. 92.

ні, і барка несеться по уступах як по струнці»⁵⁵⁰. Слов'янська назва сьомого порога пов'язана з тим, що фарватер цього порога йде зигзагом і треба напрягтися, потрібне виняткове мистецтво лоцмана, щоб не розвернуло човен. Пізніші назви порога — *Вильний* (від дієслова *виляти*), *Гадючий* (тобто «який звивається як гадюка»)⁵⁵¹. Отже, сьомий поріг, названий Константином, ми ототожнюємо з Вільним. Такої самої думки дотримується Й. О. Партицький⁵⁵². Цілий ряд дослідників ототожнює цей поріг із Лишнім⁵⁵³, а М. Ю. Брайчевський — з Кодацьким⁵⁵⁴.

Щодо перекладу назви сьомого порога — «Малий поріг», який наводить Константин, то, на наш погляд, має рацію О. О. Партицький: «В *напречі* дослухався Константин слова “прагъ”, тому і пояснює через “малий поріг”»⁵⁵⁵.

При розгляді руської назви сьомого порога В. Томсен і К.-О. Фальк беруть до уваги форму *Строўкоу* Паризького рукопису, а форму *Строўбоу* інших рукописів вважають опискою, хоч цілий ряд дослідників (В. Н. Юрьевич, М. П. Барсов, В. О. Міллер, О. О. Партицький, С. В. Юшков, М. В. Левченко та ін.) віддає перевагу саме останній. Руську назву *Строўкоу* В. Томсен пов'язує зі шв. діал. stråk (struk) «течія в проточній воді», але не може пояснити суфікс -un⁵⁵⁶. К.-О. Фальк назву *Строўкоу* схильний виводити з дісл. strukum, форми дав. в. мн. від struk «вузька частина русла річки, тіснина»⁵⁵⁷. О. О. Партицький вважає назву *Строўбоу* слов'янською (а *Напречі* — руською) і читає її як *струбън* зі значенням «кривий»⁵⁵⁸. На думку С. В. Юшкова, в основі назви *Струвун* лежить слово *острів*⁵⁵⁹.

З двох форм руської назви сьомого порога ми віддаємо перевагу формі *Строўбоу* і вбачаємо в ній слово *стрибун*, утворене за допомогою

⁵⁵⁰ Афанасьев-Чужбинский А. Зазнач. праця.— С. 89.

⁵⁵¹ Там само.— С. 123.

⁵⁵² Партицький О. Зазнач. праця.— С. 117.

⁵⁵³ Афанасьев-Чужбинский А. Зазнач. праця.— С. 122; Юрьевич В. Зазнач. праця.— С. 67, 70; Міллер В. Зазнач. праця.— С. 28; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 63.

⁵⁵⁴ Брайчевский М. Ю. Зазнач. праця.— С. 27.

⁵⁵⁵ Партицький О. Зазнач. праця.— С. 118.

⁵⁵⁶ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 63.

⁵⁵⁷ Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i keisar Konstantin VII Porfyrogennetos' De administrando imperio.— S. 207–217.

⁵⁵⁸ Партицький О. Зазнач. праця.— С. 118.

⁵⁵⁹ Юшков С. В. До питання про походження русі.— С. 145.

суфікса **-ун** від дієслова *стрибати* «скакати». Як зазначає О. С. Афанасьев-Чужбинський, останній з дніпровських порогів *Вильний* (або *Гадючий*) падав униз шістьмома уступами (лавами)⁵⁶⁰, і човен стрибав з одного уступу на інший. Щодо відбиття звука *i* (> укр. *у*) як гр. *ou* пор. у Константина Багрянородного топонім *Воусеүраਬé*, який ідентифікується з друс. *Вышъгородъ* «Вишгород».

Дієслово *стрибати* дуже поширене в українській мові, але воно відсутнє в усіх інших слов'янських. Рос. діал. *стрибáть* «скакати, плигати», зафіксоване в словнику В. І. Даля з позначкою «південне і західне»⁵⁶¹, є, по суті, українським словом, а донське *стрибалка* «гра, мотузочка для скакання; дівчина легковажна, яка любить погуляти»⁵⁶² являє собою, очевидно, утворення від відповідного українського дієслова, пор. українські фразеологізми *стрибáти чéрез пліт* «підгувувати; будучи одруженим, вступати в позаплюблі зв'язки»⁵⁶³, *стрибáти в грéчку*. Бр. діал. *стрыбуля́ць* «іти підстрибуючи», найімовірніше, не пов'язане з укр. *стрибати*. Ю. А. Лаучюте вважає, що бр. *стрыбуля́ць* запозичено з балтійських мов (лит. *stribuliúoti* «іти підстрибуючи, спотикаючись»)⁵⁶⁴. Е. Френкель у своєму литовському етимологічному словнику розглядає лит. *stribuliúoti* (i *tribuliúoti* з тим самим значенням), але не наводить ніякої етимології⁵⁶⁵. На наш погляд, лит. *stribuliúoti* «іти підстрибуючи, спотикаючись» пов'язане з лтс. *stribulis* «п'яниця».

М. Фасмер вважає рос. *стрибáть* неясним⁵⁶⁶. Л. В. Куркіна, яка одну з етимологічних заміток присвятила укр. *стрибати*, також зазначає, що «лексема **stribati* не має ясної і надійної етимології»⁵⁶⁷. Г. А. Ільїн-

⁵⁶⁰ Афанасьев-Чужбинский А. Зазнач. праця.— С. 123.

⁵⁶¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1980.— Т. 4.— С. 339.

⁵⁶² Миртов А. В. Донской словарь : Материалы к изучению лексики донских казаков.— Ростов/н-Д., 1929.— Стб. 312.

⁵⁶³ Фразеологічний словник української мови : В 2 кн.— К., 1993.— Кн. 2.— С. 866.

⁵⁶⁴ Лаучюте Ю. А. Словарь балтизмов в славянских языках.— Ленинград, 1982.— С. 132–133.

⁵⁶⁵ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg ; Göttingen, 1962.— S. 921, 1121.

⁵⁶⁶ Фасмер М. Зазнач. праця.— Т. 3.— С. 777.

⁵⁶⁷ Куркина Л. В. Этимологические заметки // Этимология. 1974.— М., 1976.— С. 51.

ський зіставляє укр. *стрибати* з нім. *streiben* «прагнути, добиватись», англ. *strive* «боротися» і виводить його від індоєвропейського кореня *(s)ter- «стирчати» (з розширювачем -ibh)⁵⁶⁸. Не виключено, що укр. *стрибати* прийшло в Київську Русь разом з варягами-русами.

Дослідники були дещо збентежені слов'янськими назвами порогів: одні з них відбивають особливості давньоруської мови (*Неасит*, *Въручии*), інші — особливості староболгарської мови (*Островънирах*, *Вълнирах*). У зв'язку з цим висувалися різні припущення про дотичність до слов'янських назв порогів болгар, зокрема зазначалося, що посередником між інформатором і Константином Багрянородним виступав болгарський перекладач⁵⁶⁹.

У вживанні давньоруських і староболгарських назв порогів ми бачимо чітку закономірність: давньоруська назва наводилася тоді, коли вона існувала і була відома інформатору; якщо ж давньоруська назва не існувала або не була відома інформатору, наводився переклад руської назви на староболгарську, тому що при візантійському дворі староболгарська мова була найбільш знакою з усіх слов'янських мов.

Оскільки грецькому читачеві ні руські, ні слов'янські назви порогів не були зрозумілими, Константин Багрянородний розкриває значенняожної назви порога. При цьому він орієнтується на слов'янські назви, тобто наводить значення (або дає пояснення) слов'янських назв порогів⁵⁷⁰. Якщо мав місце переклад руської назви на староболгарську, то наведене значення стосувалося не тільки слов'янської, а й руської назви порога. Якщо була представлена давньоруська назва порога, то вона осмислювалася під кутом зору староболгарської мови (через це й стало можливим пов'язання назви *Неасит* з пеліканами: у староболгарській мові слово *неясыть* означало «пелікан»).

Під давньоруськими назвами порогів ми розуміємо назви, які дали порогам дніпровські слов'яни в період до середини Х ст. Правда, С. В. Юшков вважає, що «дніпровські слов'яни не могли взагалі дати

⁵⁶⁸ Ильинский Г. Славянские этимологии // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Рос. акад. наук. 1918 г.— Пг., 1919.— Т. 23. Кн. 1.— С. 143–144.

⁵⁶⁹ Толкачев А. И. О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного «De administrando imperio» (В связи с работой К.-О. Фалька на ту же тему) // Историческая грамматика и лексикология русского языка.— М., 1962.— С. 34, 60.

⁵⁷⁰ Миллер В. Зазнач. праця.— С. 29; Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 533.

назв дніпровським порогам, бо вони ніколи не жили на території, яка безпосередньо примикає до порогів»⁵⁷¹. Однак для того, щоб дати назви дніпровським порогам, не обов'язково жити в районі порогів. «Для цього достатньо було більш-менш регулярно плавати по Дніпру до його гирла і знати навігаційні особливості річки в різних її ділянках»⁵⁷². А дніпровські слов'яни, як відомо, користувалися Дніпровським шляхом, спускалися вниз по Дніпру і проходили дніпровські пороги. Давньоруськими ми вважаємо такі назви порогів: *Ессупи* (*Не съпи*), *Неасит* (*Не яситъ*), *Веручи* (*Въроучии*), *Напрези* (*Напряжси*), а староболгарськими (перекладними) — *Островуніпрах* (*Островъныи прагъ*), *Вулніпрах* (*Вълнънъ прагъ*).

На відміну від норманістів, які вважають руські назви порогів скандинавськими і відповідно руську мову скандинавською, ми твердо переконані, що руські назви порогів — це назви, які вживали варяги-руси з острова Рюген, і відповідно руська мова — це мова варягів-русів з острова Рюген. Мова слов'ян з острова Рюген була західнослов'янською, точніше старополабською (так умовно ми називаємо давню мову прибалтійських слов'ян). Мова варягів-русів з острова Рюген теж була старополабською, проте в ній зберігалися ще й деякі кельтські лексеми. У мові варягів-русів з острова Рюген мали місце також скандинавські запозичення, але від цього руська мова, зрозуміло, не ставала скандинавською. Ми не виключаємо, що при освоєнні Дніпровського шляху варяги-руси з острова Рюген запросили досвідчених лоцманів із скандинавів і від них перейняли (запозичили) назви деяких дніпровських порогів. Про лоцманів із скандинавів, яких, очевидно, використовували в своїх морських походах вендоруські князі, говорить С. О. Гедеонов⁵⁷³. Тому нас не дивує, що серед руських назв порогів у Константина Багрянородного є назви скандинавського походження. Важливо те, що не всі руські назви порогів — скандинавські за походженням. Дві назви, безперечно, слов'янські і ще одна назва неясного походження. Слов'янськими (старополабськими) ми вважаємо такі руські назви порогів: *Ессупи* (*Не съпи*), *Леанті* (*Лъјат’i*), а назвою неясного походження — *Струбун* (*Stribunъ*). Скандинавськими за походженням ми вважаємо та-

⁵⁷¹ Юшков С. В. До питання про походження русі.— С. 145.

⁵⁷² Толкачев А. И. Зазнач. праця.— С. 36.

⁵⁷³ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 537.

кі руські назви порогів: *Улворсі, Геландрі, Аіфор, Варуфорос*. Ці назви порогів, найімовірніше, є давньошведськими⁵⁷⁴. Правду сказав літописець: руська мова є слов'янською («А словенъскій языкъ и рускій одно есть»)⁵⁷⁵.

Для правильного осмислення руських назв дніпровських порогів у Константина Багрянородного дуже велике значення має та обставина, що в X ст. шлях «з варяг у греки», освоєний варягами-русами на початку X ст., скандинавам був невідомий. До такого висновку схиляються як антиформаністи, так і норманісти. Антиформаніст В. Н. Юрьевич ще в 1867 р. вказав на «повне мовчання скандинавських саг про плавання норманів по Дніпру та про його пороги»⁵⁷⁶. Норманіст В. О. Пархоменко зазначає, що «до X і навіть майже до XI ст. нормани зовсім не знали Дніпровського шляху у Візантію»⁵⁷⁷. Норманіст В. А. Брім, який вважав скандинавів «головною зацікавленою стороною»⁵⁷⁸ в плаванні по шляху «з варяг у греки», з великим здивуванням змушеній був визнати, що «саме скандинавські відомості відзначаються надзвичайною бідністю (рос. скудостью) і часто неточністю»⁵⁷⁹. Норманіст-археолог Г. С. Лебедев констатує, що шлях «з варяг у греки» «як окрема транспортна система в північних джерелах не відбився...»⁵⁸⁰. З ним погоджується антиформаніст В. В. Фомін: «шлях “з варяг у греки”, по якому століттями ходили русь і варяги в Константинополь, абсолютно невідомий балакучим авторам саг»⁵⁸¹ і робить висновок: «скандинави не мали відношення ні до шляху «з варяг у греки», ні до нашої історії IX–X століть»⁵⁸². Загалом поділяючи наведений висновок, ми все ж вважаємо, що певний стосунок до освоєння шляху «з варяг у греки» скан-

⁵⁷⁴ Kleiber B. Op. cit.— S. 75; Falk K.-O. Kilka uwag o nazwie Ruś // Lingua Posnaniensis.— Poznań. 1968.— 12/13.— S. 16; Толкачев А. И. Зазнач. праця.— С. 29, 34, 60.

⁵⁷⁵ Повесть временных лет.— С. 23.

⁵⁷⁶ Юрьевич В. Зазнач. праця.— С. 48.

⁵⁷⁷ Пархоменко В. Начало христианства Руси : Очерк из истории Руси IX–Х вв.— С. 29.

⁵⁷⁸ Брім В. А. Путь из варяг в греки.— С. 201.

⁵⁷⁹ Там само.

⁵⁸⁰ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки.— Ленинград, 1985.— С. 198.

⁵⁸¹ Фомин В. В. Российская историческая наука и С. А. Гедеонов // Гедеонов С. А. Варяги и Русь.— 2-е изд.— М., 2004.— С. 38.

⁵⁸² Там само.— С. 39.

динави мали: при освоєнні Дніпровського шляху варяги-руси з острова Рюген (на самому острові великих річок немає) наймали із скандинавського середовища досвідчених лоцманів, які вміли долати пороги, що й зумовило появу скандинавських назв деяких порогів у русів і відповідно в Константина Багрянородного.

XVIII

Якими б важливими не були розглянуті докази етнічної тотожності русів і скандинавів, вирішальним доказом норманісти вважають той факт, що фіни називають Швецію *Ruotsi*, причому відношення *Ruotsi* до *Русь* таке саме, як відношення фін. *Suomi* «Фінляндія» до давньоруського *Сумь* «т. с.»⁵⁸³. Ми також вважаємо, що слова *Ruotsi* і *Русь* етимологічно пов'язані між собою, але не *Русь* походить від *Ruotsi*, а *Ruotsi* від *Русь*.

Лексичне гніздо слова *Ruotsi* у фінській мові досить обмежене, що свідчить про запозичення цього слова, а не про його фінське походження. Як зазначає О. М. Трубачов, «фінське *Ruotsi* своє, фінської етимології не має і шукати там її марна річ»⁵⁸⁴. Наявність цього слова в усіх західнофінських мовах (пор. ест. *Rootsi* «Швеція», водське *Rōtsi*, лівське *Rùot's* «т. с.») вказує на його появу в період прибалтійсько-фінської (західнофінської) мовної спільноті (прибалтійсько-фін. *rōtsi, власне *ruotsi⁵⁸⁵), яка розпалася в VI–VIII ст.⁵⁸⁶ Проте в саамській мові, поширеній у північній частині Норвегії, Швеції, Фінляндії, а також на Кольському півострові Росії (у більш ранній час носії цієї мови жили набагато південніше⁵⁸⁷), це слово, яке вважається запозиченням з прибалтійсько-фінської мови⁵⁸⁸, має значення «росіянин, Росія; російська мова» (норвезько-саамське *ruoš'sâ*, *ruošša*, кольсько-саамське *rūošš^A*, кильдинсько-саамське *rūšš(^A)*)⁵⁸⁹. Так само і в пермських мовах: комі *роch* «росіянин», удм. *ӟуч* «т. с.». Наведені пермські назви із значенням

⁵⁸³ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 50.

⁵⁸⁴ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 49.

⁵⁸⁵ Лыткин В. И., Гулгев Е. С. Краткий этимологический словарь коми языка.— М., 1970.— С. 243.

⁵⁸⁶ Хайду П. Уральские языки и народы.— М., 1985.— С. 80.

⁵⁸⁷ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 50.

⁵⁸⁸ Itkonen E., Joki A. J. Suomen kielen etymologinen sanakirja.— Helsinki, 1983.— 4.— С. 876.

⁵⁸⁹ Ibid.

«росіянин» зводяться до прапермського *г̑оč¹, яке вважається запозиченням знову ж таки з прибалтійсько-фінської мови⁵⁹⁰.

Наведені факти із саамської і пермських мов дозволяють зробити висновок, що в прибалтійсько-фінській мові слово *rōtsi мало значення не «Швеція», а «Росія, росіянин», точніше (зважаючи на час, про який ідеться) «русь, руси». Такий висновок цілком правомірний, оскільки «периферія виявляє і зберігає насамперед архаїзми (слова, значення)»⁵⁹¹. Слід зазначити, що в етимологічному словнику фінської мови значення «росіянин, Росія» відповідного слова трактується як вторинне і виводиться із значення «швед-варяг»⁵⁹². Таке трактування О. М. Трубачов вважає помилковим і розглядає його як данину стереотипам⁵⁹³.

Прапермське *г̑оč¹ «росіянин», а точніше «русь, руси» було запозичене з прибалтійсько-фінської мови, ясна річ, ще до переселення предків комі далі на північ (на територію сучасної Комі АР Російської Федерації), яке розпочалося в VI–VII ст.⁵⁹⁴ (у зв'язку з проникненням на Волгу тюркських народів) і привело до розпаду прапермської спільноті (блізько VIII ст.)⁵⁹⁵. Отже, появу прапермського *г̑оč¹ «русь, руси» слід датувати не пізніше VI–VII ст. Ще раніше з'явилося прибалтійсько-фін. *rōtsi «русь, руси», попередник прапермського *г̑оč¹ «т. с.».

Ми вважаємо, що прибалтійсько-фін. *rōtsi «русь, руси» походить від кельт. routsi «руси (з острова Рюген)». З форми *routsi «руси (азовсько-чорноморські)» виводить прибалтійсько-фін. *rōtsi О. М. Трубачов, зазначаючи, що *routsi (з дифтонгом) «цилком могло відбитися у вигляді фінської форми з *ō довгим у корені»⁵⁹⁶. О. Й. Пріцак також вважає, що не Русь походить від Ruotsi, а навпаки, проте виводить Русь (і Ruotsi) від форми Ruti (вживалася серед імен гальських гончарів Ла Грофсенка), пов'язаної з назвою кельтського племені rūt(h)eni⁵⁹⁷.

⁵⁹⁰ Лыткин В. И., Гуляев Е. С. Зазнач. праця.— С. 243.

⁵⁹¹ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 50.

⁵⁹² Itkonen E., Joki A. J. Op. cit.— С. 876.

⁵⁹³ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 50.

⁵⁹⁴ Серебренников Б. А. Пермские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.— С. 371.

⁵⁹⁵ Там само.

⁵⁹⁶ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 51.

⁵⁹⁷ Пріцак О. Походження Русі.— Т. 2.— С. 822.

Постає питання, як це сталося, що прибалтійські фіни, запозичивши в русів острова Рюген назву *rōtsi на позначення русів (острова Рюген), потім перенесли її на шведів. На нашу думку, це могло статися таким чином. Як відомо, руси з острова Рюген відзначалися своєю війовничістю і відвагою, «морські дружини рюгенських слов'ян або піші раті ободритів наводили жах на жителів Ютландії, данських і шведських островів»⁵⁹⁸. Війна була їхньою пристрастю і способом існування. Вони брали участь у походах на Сурож (перша чверть IX ст.), на Амастиду (близько 842 р.), на Константинополь (860 р.), вони напали на Севілью (844 р.). Але ще раніше руси з острова Рюген напали, очевидно, на своїх близьких сусідів — прибалтійських фінів (руси нападали й на інших своїх сусідів — жителів Ютландії, данських і шведських островів (див. наведену трохи вище цитату) і примусили їх платити данину. І відтоді кожного року приходили руси з острова Рюген (дружина русів) до прибалтійських фінів, щоб зібрати данину. І тих русів, що приходили збирати данину, прибалтійські фіни називали *rōtsi, тобто «руси». Згодом прибалтійські фіни потрапили в залежність від шведів і вже їм платили данину. Проте тих, хто приходив збирати данину (уже шведів), прибалтійські фіни продовжували називати русами (*rōtsi > фін. ruotsi). Той факт, що прибалтійські фіни, зокрема ести (чудь), платили данину шведам, відбитий, на нашу думку, у повідомленні літопису під 859 роком: «Имаху дань варязи изъ заморья на чюди и на словѣнех, на мери и на всѣхъ, кривичъхъ»⁵⁹⁹.

«І виходить, що зустріч прадавньоруського *Rutsь і празахіднофінського *rōtsi цілком можлива і в часі і в просторі. Тільки в цієї зустрічі зовсім інший смисл...»⁶⁰⁰. Цими словами, якими О. М. Трубачов завершив виклад своєї концепції походження назви *Русь*, ми також можемо завершити виклад власної концепції походження назви *Русь*. Уже це свідчить, що між обома концепціями є багато спільногого (спільним є визнання існування слов'янської Азовсько-Чорноморської Русі; встановлення для прибалтійсько-фін. *rōtsi первісного значення «Росія, росіянин», власне «русь, руси», а не «Швеція»; виведення назви *Русь* з форми

⁵⁹⁸ Херман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона.— С. 8.

⁵⁹⁹ Повесть временных лет.— С. 18.

⁶⁰⁰ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 52.

*routsi; виведення прибалтійсько-фін. *rōtsi з форми *routsi «русь, руси», а не навпаки), хоча концепції ці різні. І основна їх відмінність полягає в тому, що О. М. Трубачов назву *Русь* виводить з *Ruksi (> *Rutsi), яке пов'язує з дінд. rukṣá- «бліскучий» (первісне значення назви — «Біла, Світла сторона»)⁶⁰¹, а ми — з назви кельтського племені rūtheni (> *routsi).

Звідки ж походить назва кельтського племені rūtheni, від якої ми виводимо назну *Русь*? Існує кілька етимологій. К. М. Тищенко схильний пов'язувати це слово з кімр. rhuthr «напад, штурм, навала; порив вітру, шквал; потік», сірл. rúathar «напад, штурм», іndoєвропейський корінь *teu- «нападати, текти», від якого походить також лат. tuō «т. с.»⁶⁰². На думку С. Шелухіна, кельтська (галльська) назва Ruthenia (Rutenia) походить від кельт. (гал.) route, rood, roud, rut, rute «дорога, шлях, тракт» (пор. фр. route «дорога») і буквально означає «країна (територія), через яку проходить багато доріг» (через Рутенію проходили дороги в Італію, Іспанію, Норік, Паннонію та ін.)⁶⁰³. А. Г. Кузьмін вважає, що етнонім rūtheni пов'язаний з кельт. (гал.) roudos «червоний» (в інших кельтських мовах цьому слову відповідають ruad, rudd, ruth, ruz, tubes), фр. roux, rousse «рудий, руда», rouge «червоний»; первісне значення етноніма — «червоні, руді»⁶⁰⁴. З наведених етимологій ми віддаємо перевагу останній.

Рутени справді були рудими. Рудими їх називав римський автор I ст. Лукан: flavi rutheni «руді рутени»⁶⁰⁵. І руси, назву яких виводимо від назви кельтського племені rūtheni, теж були рудими. На це вказує Ліудпранд, коли говорить про русів як про народ, «який за властивістю його тіла греки називають русами», явно пов'язуючи грецьку назву 'Рως «руси» з прикметником ρούσιος «червоний, рудий»⁶⁰⁶. На це вказують також арабські письменники: «я бачив русів...; вони руді» (Ібн Фадлан)⁶⁰⁷.

Кельтська назва rūtheni в різних мовах могла зберігати етимологічне написання або писатися фонетично відповідно до вимови, що залежало

⁶⁰¹ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста). — С. 35, 37, 51.

⁶⁰² Тищенко К. М. Кельтські етимології. II. Етнос (2) // Мовознавство. — 2003. — № 5. — С. 37.

⁶⁰³ Шелухин С. Зазнач. праця. — С. 28–29.

⁶⁰⁴ Кузьмін А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы). — С. 66.

⁶⁰⁵ Там само.

⁶⁰⁶ Liudprandi Antapodosis. — Р. 331.

⁶⁰⁷ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — С. 93.

головним чином від розвитку в тій або іншій мові довгого голосного ū і глухого міжзубного приголосного th (відповідає англ. th). Етимологічне написання представлене в лат. Rutheni, нім. Ruthene, укр. *рутени*. Фонетичний розвиток відбувався таким чином: rūtheni > слат. Russi, rūtheni > дvn. rūzi; rūtheni > кельт. *routsi > прибалтійсько-фін. *rōtsi > фін. Ruotsi; rūtheni > кельт. *routsi > друс. *русь*.

Завершуючи виклад концепції походження назви *Русь* і Руської держави, відмінної від існуючих, ми хочемо підкреслити, що норманісти за всі роки панування норманської теорії походження назви *Русь* і Руської держави (починаючи від Г.-З. Байера, 1736 р.) не змогли дати відповіді на цілу низку животрепетних питань, які виникають у зв'язку з їхньою теорією. Питання ці такі:

Чому літописець чітко розрізняє шведів і русів як два окремих племені?

Чому слов'яно-шведська держава прийняла не власне ім'я шведів, а ім'я, яким їх називали фіни?

Чому після прикладання східні слов'яни більше не називали шведів руссю?

Чому про державотворчу місію шведів серед східних слов'ян мовчать саги і візантійські джерела?

Як могли шведи виконувати державотворчу місію серед східних слов'ян, якщо в них не було ніякого досвіду державних утворень?

Як могли шведи поклонятися Перуну, «богу своєму», якщо скандинавам не відомим було навіть його ім'я?

Як пояснити незначну кількість норманських захоронень навіть в основних центрах Давньої Русі?

Як пояснити незначний культурний і мовний вплив скандинавів на слов'ян?

Як пояснити відсутність в українській мові навіть слідів термінології скандинавського мореплавства?

Чому вся політика руських князів була пов'язана з півднем Східної Європи, а не із скандинавською Північчю?

На всі поставлені питання «чому» і «як» норманізм неспроможний дати відповідь. При всьому цьому і «скандинавська етимологія для нашого *Русь* або хоча б для фінського Ruotsi не знайдена»⁶⁰⁸. І всі докази етнічної тотожності скандинавів і русів, які наводять норма-

⁶⁰⁸ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 48.

ністи і які ми детально розглянули, непереконливі. Ми цілком погоджуємося зі словами Яна Отрембського (О. М. Трубачов назвав їх «пророчим вироком»⁶⁰⁹ норманізму): «Ця концепція (мається на увазі норманська етимологія назви *Русь* у М. Фасмера.— В. С.) є однією з найбільших помилок, які коли-небудь робилися науковою»⁶¹⁰.

⁶⁰⁹ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 48.

⁶¹⁰ Otrebski J. Russ // Lingua Posnaniensis.— Poznań, 1960.— Т. 8.— S. 219.

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ВАРЯГИ

Історія походження назви *варяг* (рос., болг. *варяг*, бр. *varág*, друс. *варягъ*, п. *Wareg*, ч. *Varjagové* — мн., слц. *Varjag*) тісно пов'язане з питанням походження назви *Русь*. Через це походження назви *варяг* набуває особливого значення, тим більше що загальноприйнятої етимології це слово не має. Неясне не тільки походження слова *варяг*, але й невідоме його первісне значення. А як правильно зазначає А. Г. Кузьмін, «очевидно, не можна розв'язати жодного питання, пов'язаного з варягами, не визначивши, хто вони такі»¹.

I

Переважна більшість дослідників вважає, що друс. *варяг* запозичено з давньоскандинавської або з давньоісландської мови і походить від дсканд. *váringr, *vœringr (зі значенням «спільник, член корпорації»², «спільник, товариш по клятві, воїн, який склав присягу»³), утвореного від vár «вірність, обітниця, присяга»⁴, або від дісл. væringr (væringi) «норман на службі в грецького імператора», утвореного від vár (частіше мн. várar) «вірність, обітниця»⁵ (первісне значення væringr (væringi) —

¹ Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы) // Вопр. истории.— М., 1974.— № 11.— С. 56.

² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1964.— Т. 1.— С. 276.

³ Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н. М. Шансского.— М., 1968.— Т. 1. Вып. 3.— С. 21–22.

⁴ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982.— Т. 1.— С. 335; Этимологический словарь русского языка.— С. 21–22; Фасмер М. Зазнач. праця.— С. 276; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков.— М., 1961.— С. 98.

⁵ Vries J. de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch.— 2. Aufl.— Leiden, 1962.— S. 645, 671–672; Jóhannesson A. Isländisches etymologisches Wörterbuch.—

«людина, становище якої забезпечено договором» або «той, хто користується безпекою і захистом», тобто «громадянин, який перебуває під (особливим) покровительством»⁶; «член торговельного товариства, який при вступі мав дати гарантії»⁷; «той, хто присягнув на вірність»⁸; «союзник»⁹.

На думку О. О. Шахматова, назва *варяг* (*varang*) є видозміною імені франків, що мала місце, очевидно, в середовищі аварів, і від аварів видозмінена назва була засвоєна східними слов'янами¹⁰. А. Стеффен виводить назву *варяг* від гіпотетичного грецького слова *βάραγγος < *βάραναγος «той, хто розносить, розвозить, транспортує вантажі, товари», власне «купець», яке складається з іменника βάρος «тягар, вантаж, товар» та дієслова ἀνάγω «ношу, вожу, транспортую з одного місця до іншого»¹¹. П. Я. Черних вважає, що друс. *варяг* (з *варęgъ*) є слов'янським словом, утвореним від дієслова *варити* «берегти, захищати» за допомогою суфікса *-яг-ъ* (з *-ęg-ъ*), і первісне значення цього слова — «захисник»¹².

У «Повісті временних літ» сказано (під 862 р.), що словени, кривичі, чудь і весь звернулися, запрошуючи на княжіння, до варягів, до русі: «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тыи варязи русь, яко

Bern, 1956.— S. 153–154; Falk H. S., Torp A. Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1911.— Bd 2.— S. 1403–1404; Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— S. 375–376; Томсен В. Начало русского государства.— М., 1891.— С. 99–100; Uhlenbeck C. C. Die germanischen Wörter im Altslavischen // Arch. slav. Philol.— Berlin, 1892.— Bd 15.— S. 492; Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М., 1959.— Т. 1.— С. 67; Schwarz E. Wiking — asl. vitédzъ // Ztschr. slav. Philol.— Leipzig, 1925.— Bd 2. Н. 1–2.— S. 105; Ekblom R. Zur Etymologie von slav. vitédzъ // Ztschr. slav. Philol.— Leipzig, 1939.— Bd 16. Н. 3–4.— S. 270; Klein E. A comprehensive etymological dictionary of the English language.— Amsterdam ; London ; New York, 1967.— Vol. 2.— P. 1691.

⁶ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 109.

⁷ Vries J. de. Op. cit.— S. 672.

⁸ Jóhannesson A. Op. cit.— S. 153.

⁹ Ekblom R. Op. cit.— S. 270.

¹⁰ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919.— С. 47.

¹¹ Steffen A. Pochodzenie nazwy Waregów // Rocznik Slawistyczny.— Wrocław etc., 1971.— Т. 32. Cz. 1.— S. 6–10.

¹² Черных П. Я. Этимологические заметки: Варяг // Научные доклады высшей школы : Филол. науки.— М., 1958.— 1.— С. 33–36.

се друзии зовутся свие, друзии же урмане, аньгляне, друзии гъте, тако и си»¹³. У наведеній цитаті «к руси», безперечно, є уточненням до «къ варягомъ». Подальший текст наведеної цитати дослідники звичайно розуміють так: ті варяги, до яких звернулися словени, кривичі, чудь і весь, звалися руссю, як інші варяги звуться піведами («свие»), норвежцями («урмане»), англянами (мається на увазі данське плем'я англів), готами (жителями острова Готланд у Балтійському морі). Проте чи правомірно тут назvu *варяги* поширювати на шведів, норвежців, англянів і готів? Що назва *варяги* стосується русі — це однозначно. Що існували й інші варяги, крім русі,— це також безперечно (випливає з фрази «Сице бо ся зваху ти варязи русь»), але слово «друзии» не обов'язково має означати «інші варяги», воно може означати (і, на наш погляд, означає) «інші народи», пор. переклад наведеного вище тексту Леонідом Махновцем: «Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні звуться свеями, а другі — норманами, англянами, інші — готами,— отак і ці»¹⁴.

Для встановлення первісного значення назви *варяг* дуже важливим є свідчення, з одного боку, середньогрецької і середньолатинської мов, а з другого,— давньоісландської мови, у яких семантика відповідного слова майже збігається: сгр. βάραυγος «охоронець, воїн з найманої варти візантійських імператорів» (уперше слово вжив Кедрін у 1034 р.¹⁵), слат. varangus «гвардія грецьких імператорів, яка набиралася з північних народів», дісл. væringr (væringi) «норман на службі в грецького імператора»¹⁶, точніше «норман, який входить до складу варти візантійського імператора»¹⁷. Наведені свідчення дозволяють зробити висновок, що первиннішим значенням слова varang було «охоронець, воїн з варти візантійських імператорів, найнятий з народів далекої Півночі». Як зазначає О. О. Шахматов, можна стверджувати з великою долею ймовірності, що дісл. væringjar (мн.) «є переробкою грецького імені цих охоронців, варангів (βάραυγοι)»¹⁸, а отже «самé ім'я варягів могло

¹³ Повесть временных лет.— М. ; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 18 (сер. «Лит. памятники»).

¹⁴ Літопис руський / За Іпатським списком пер. Л. Махновець.— К., 1989.— С. 12.

¹⁵ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 95.

¹⁶ Vries J. de. Op. cit.— S. 671.

¹⁷ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 95, 105.

¹⁸ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 47.

виникнути і не в скандинавському середовищі, означаючи первісно і не скандинавів»¹⁹. Проти скандинавського походження ісландсько-норвезького слова *væringjar* свідчить не тільки його лексичне значення («нормани на службі в грецького імператора»), а й граматична ізольованість цього слова в скандинавських мовах²⁰: скандинавісти не можуть навіть надійно встановити форму називного відмінка однини (*væringr* чи *væringi*) від *væringjar* (наз. мн.) через відсутність відповідних свідчень у писемних пам'ятках давньоісландської мови²¹. Проти скандинавського походження слова *væringjar* свідчить також географічна ізольованість цього слова в скандинавських мовах²²: ні це слово, ні йому подібне не засвідчено в писемних пам'ятках давньошведської мови²³, а саме Швеція вважається батьківчиною варягів. Висновку О. О. Шахматова про те, що дісл. *væringjar* є переробкою сгр. *βάραγγοι*, не суперечить час першої згадки про варягів у візантійських джерелах (1034 р.) і в ісландських сагах (1040 р.). До такого самого висновку прийшов П. Я. Черних: «буде природно думати, що давньоісландське *væringiar* є не більше і не менше як проста переробка середньогрецької назви цієї найманої варти, придворних охоронців»²⁴. Форму на -ang- розглядає як первинну Г. Якобсон, а форму *væring-* — як переробку форми *varang- із заміною -ang- суфіксом -ing²⁵.

Слід також вказати на невідповідність у вокалізмі кореневої частини слів дісл. *væringjar* і друс. *варяги*, на що постійно звертають увагу дослідники²⁶. Оскільки давньоісландське *æ* (е відкрите) не могло відбитися в давньоруській мові у вигляді *a*, походження друс. *варяги* від дісл. *væringjar* є проблематичним ще й з фонетичного боку²⁷, а форма

¹⁹ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 47.

²⁰ Черных П. Я. Зазнач. праця.— С. 30.

²¹ Томсен В. Зазнач. праця.— С. 105; Ekblom R. Rus- et Vareg- dans les noms de lieux de la région de Novgorod.— Stockholm, 1915.— Р. 30—31.

²² Черных П. Я. Зазнач. праця.— С. 30.

²³ Ekblom R. Rus- et Vareg- dans les noms de lieux de la région de Novgorod.— Р. 32.

²⁴ Черных П. Я. Зазнач. праця.— С. 30.

²⁵ Jacobsson G. La forme originelle du nom des varègues // Scando-Slavica.— Copenhagen, 1954.— Т. 1.— Р. 36—43.

²⁶ Гедеонов С. Варяги и Русь. Историческое исследование.— СПб., 1876.— Ч. 1—2.— С. 163.; Томсен В. Зазнач. праця.— С. 107; Черных П. Я. Зазнач. праця.— С. 31.

²⁷ Черных П. Я. Зазнач. праця.— С. 31.

*vāringjar, яка іноді реконструюється, викликає сумнів («То є слово реконструйоване і сумнівне»²⁸). Ця сама фонетична проблема виникає і при виведенні сгр. វាំរាយុវិត from дісл. væringjar²⁹, до неї додається ще й невідповідність суфіксальної частини (сгр. -аүү- з -ауу-, дісл. -ing)³⁰, у зв'язку з чим деякі дослідники склонні виводити сгр. វាំរាយុវិត із східнослов'янського *варяги*³¹. Проте, якщо розглядати східнослов'янське широке а [’ä] суфіксальної частини цього слова як результат деназалізації ę, що виникло з дифтонгічного сполучення iŋ давньоісландської форми væringjar³², то як тоді пояснити збереження u після голосного a суфіксальної частини середньогрецької форми វាំរាយុវិត?

Думка П. Я. Черних про те, що назва *варяг* пов'язана із слов'янським дієсловом *варити* «берегти, захищати», нам відається дуже слушною, усупереч сумнівам із цього приводу О. М. Трубачова й авторів «Етимологічного словника української мови»³³. По-перше, корені обох слів (*вар-*) абсолютно ідентичні. По-друге, первісне значення назви *варяг* («охоронець») дуже добре узгоджується із значенням дієслова *варити* («берегти, захищати»). По-третє, у слов'янських мовах існує суфікс *-яг-* (друс. *-ягъ*, псл. *-ეցъ*³⁴), причому утворення з цим суфіксом можуть мати значення особи, пор. друс. *работягъ* «раб», утворене від *работка* «рабство, неволя»³⁵. Отже, ніяких заперечень щодо можливості генетичного зв'язку між словами *варяг* і *варити* «берегти, захищати» ні з фонетичного, ні із семантичного, ні зі словотвірного боку бути не може. Проте назву *варяг* ми склонні виводити все ж не від дієслова (друс. *варити* «берегти, захищати», псл. *variti «т. с.»), а від іменника (друс. *варъ* «охорона, захист», псл. *vargъ «т. с.»),

²⁸ Steffen A. Op. cit.— S. 9.

²⁹ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 163.

³⁰ Там само.— С. 162.

³¹ Див.: Danylenko A. *Urmane, Varjagi and other peoples in the cosmography of the Primary chronicle // Byzantinoslavica*.— Prague, 2004.— Т. 62.— Р. 188.

³² Ibid.

³³ Трубачев О. Н. [Рец. на кн.:] П. Я. Черных. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. Издательство Московского университета, 1956 // Краткие сообщ. Ин-та славяноведения АН СССР.— М., 1958.— Вып. 25.— С. 94–95; Етимологічний словник української мови.— С. 335.

³⁴ Ślawski F. Zarys slowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański.— Wrocław etc., 1974.— Т. 1.— S. 66.

³⁵ Ibid.

оскільки слово *варяг* первісно означало не «той, хто береже, захищає», а «той, хто перебуває в охороні» (так само як друс. *работягъ* означає не «той, хто важко працює», а «той, хто перебуває в неволі, раб»). Пояснення про слов'янське походження назви *варяг*, звичайно, потребує додаткової аргументації, причому дуже важливо осмислити появу цієї назви.

II

. Коли кельти-рутени (їхня військова дружина) прийшли на острів Рюген, вони, будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, стали і своєрідною військовою кастою на острові, професійним військом острова Рюген (див. с. 18–19). Кельти-рутени (русь, руси) стали охоронцями острова, захисниками його від нападу ворогів (насамперед данців), і через це місцеве населення (слов'яни) назвало їх варягами, тобто охоронцями, захисниками. У Балтійському регіоні варяги (охранці, захисники) існували не тільки на острові Рюген, а й на всьому слов'янському узбережжі Балтійського моря. Варяги, які охороняли слов'янське Помор'я (прибалтійських слов'ян), були слов'янами, і ця назва (*варяги*) іноді переносилася на всіх прибалтійських слов'ян. Варяги, які охороняли острів Рюген, були за походженням кельтами-рутенами, а тому ці варяги, на відміну від попередніх, називалися *варяги-русь* (*варяги-руси*). Підтвердження сказаного про варягів ми вбачаємо в етнографічній частині «Повісті временних літ», де не згадуються прибалтійські (поморські) слов'яни, а на території, яку вони займали, поміщені варяги: «По сему же морю (Варяжьскому.—*B. C.*) съдять варязи съмо ко въстоку до предъла Симова, по тому же морю съдять къ западу до землѣ Агнянски и до Волошьски»³⁶ (під Агнянською землею ми розуміємо землю данського племені англів, а під Волоською землею — Франкську державу, оскільки *анъгляне* — це данське плем'я англів, а літописні волохи — це франки). Розпросторюватися від сходу до заходу можуть, зрозуміло, лише південні береги Балтійського моря. І Ю. І. Венелін одним із перших здогадався, що «Нестор тут показує пальцем на

³⁶ Повесть временных лет.— С. 10.

Балтійську Славонію»³⁷, що «Нестор розумів балтійських слов'ян під іменем варягів»³⁸. Цю думку висловлюють і деякі сучасні дослідники: «Усе вказує на те, що варяги — це і є добре відоме літописцю південно-балтійське слов'янство, яке через свій різноманітний етнополітичний склад і об'єднується одним спільним етнонімом *варяги*»³⁹.

Свідчення того, що варяги (*warank*) були слов'янами, знаходимо в мусульманських (арабських) авторів Х–ХІІІ ст. У творах великого хорезмського вченого ал-Біруні (973–1048 рр.), зокрема в «Книзі напоумлення початків науки про зірки», є місце, де згадуються варяги: «На півночі країни слов'ян від нього (Оточуючого моря.— В. С.) відходить велика затока поблизу країни булгар-мусульман, ця затока відома під назвою Варязького моря; варяги — це народ, який живе на його березі»⁴⁰. На наш погляд, наведене місце в ал-Біруні дуже близьке до сказаного в «Повісті временных літ», розглянутого вище: «По сему же морю (Варяжському.— В. С.) съдять варязи съмо ко въстоку до предѣла Симова...». Проте якщо в «Повісті временных літ» назва *варяги* поширюється на всіх прибалтійських слов'ян, то в ал-Біруні чітко розрізняються прибалтійські слов'яни (країна слов'ян, на півночі якої знаходиться Варязьке море) і варяги на узбережжі (на наш погляд, слов'янському) Варязького моря (народ, який живе на березі Варязького моря). В усякому разі немає абсолютно ніяких підстав убачати у варягах, про яких повідомляє ал-Біруні, скандинавів, як це роблять коментатори твору хорезмського вченого⁴¹. Арабський автор ад-Дімішкі (1256–1327 рр.) називав народ *warank* слов'янами⁴².

Саме на честь варягів (захисників слов'янського Помор'я) і варягів-русів (захисників острова Рюген) Балтійське море було назване Варязьким (друс. *Варяжское море* «Балтійське море»).

³⁷ Венелин Ю. И. [О происхождении славян вообще и россов в особенности] // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003. — Т. 8 (156): Антинорманизм.— С. 16.

³⁸ Там само.

³⁹ Сахаров А. Н. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156): Антинорманизм.— С. 16.

⁴⁰ Беруни Абу Райхан. Избранные произведения.— Ташкент, 1975.— Т. 6.— С. 100.

⁴¹ Розенфельд Б. А., Ахмедов А. Комментарии к «Книге вразумления и начаткам науки о звездах» Беруни // Беруни Абу Райхан. Зазнач. праця.— С. 287.

⁴² Див.: Danylenko A. Op. cit.— Р. 191.

Слава про воювничість і хоробрість варягів-русів вийшла за межі Балтійського регіону і дійшла до Візантійської імперії, і Візантія почала запрошувати варягів-русів на службу в охорону візантійських імператорів. Шлях «з варяг у греки» був спочатку шляхом від острова Рюген до Візантії, яким варяги-руси прибували на службу до візантійського імператора. Скандинави Дніпровського шляху у Візантію не знали майже до XI ст.⁴³ (див. с. 41, 91–92).

Для візантійських істориків назви *варяги* і *русь* (ідеться про імператорських охоронців) були синонімами. Описуючи ті самі події, одні історики називають імператорських охоронців варягами, інші — руссю, але жодного разу варяги не протиставлялися русі⁴⁴. А Михаїл Атталіат, візантійський історик XI ст., розповідаючи про одну з експедицій (у 1078 р.) під час боротьби з повсталими проти імператора Михаїла VII Дуки, називає імператорських охоронців, які брали участь у цій експедиції, то варягами (двічі), то руссю (двічі)⁴⁵. Іноді обидві назви вживаються поряд і між ними немає розділового сполучника ї «або». Це має місце, зокрема, у жалуваних грамотах (привілеях) XI ст.: у грамоті 1060 р. імператора Константина Дуки, яка підтверджує попередні привілеї лаври св. Афанасія на Афоні (тут у складі найманого війська згадано *Βάραγγοι Ρῶς*); у грамоті 1073 р. імператора Михаїла VII Андроніку Дуці (тут згадано *Ρασοβαράγγοι*); у грамоті 1074 р. (підтверджений у 1079 р.) імператора Михаїла VII Михаїлу Атталіату (тут у складі найманого війська згадано *Ρῶς Βάραγγοι*); у грамоті 1088 р. імператора Алексія Комніна монастирю св. Іоанна Богослова на Патмосі (тут згадано *Ρῶς, Βάραγγοι*). В. Г. Васильєвський цілком справедливо вважає, що словосполучення *Βάραγγοι Ρῶς* і *Ρῶς Βάραγγοι* означають «варяги-русь» і «русь-варяги»⁴⁶. З цих двох словосполучень первісним є перше словосполучення (тут другий член виступає уточненням до першого, що відповідає суті), але з часом обидва члени словосполучення почали сприйматися як рівноправні, синонімічні і тому могли мінятися місцями, що відбито в другому словосполученні (*Ρῶς*

⁴³ Пархоменко В. Начало христианства Руси: Очерк из истории Руси IX–X вв.— Полтава, 1913.— С. 29.

⁴⁴ Васильевский В. Г. Труды.— СПб., 1908.— Т. 1.— С. 343.

⁴⁵ Там само.— С. 344.

⁴⁶ Там само.— С. 350, 375.

Вáраууоі). Про рівноправність, синонімічність обох членів наведених словосполучень свідчить і складне слово 'Рабоўáраууоі «русоваряги».

У візантійських істориків, на жаль, ніде не сказано, що варяги (русь, варяги-русь, русь-варяги) з імператорської охорони (нерідко їх називали ще сокироносцями) були родом з острова Рюген, проте натяки на це є. Так, Никифор Вриенний, говорячи про імператорських охоронців-сокироносців, зазначає, що «цей народ прибув із варварської країни, яка знаходиться поблизу океану, і відзначався вірністю ромейським василевсам (візантійським імператорам.— В. С.)»⁴⁷. Анна Комніна називає варягів (імператорських охоронців) сокироносцями з острова Фуле (в античних авторів так називається острів на самому крайньому жилому кінці Півночі⁴⁸); «вони розглядають свою вірність імператорам і службу по їх охороні як спадковий обов'язок, як жереб, що переходить від батька до сина»⁴⁹. На наш погляд, у наведеному місці твору Анни Комніної островом Фуле (Туле) названо острів Рюген. І підтвердження цього ми вбачаємо в творах ал-Біруні, який писав: «Що стосується межі населеної частини, то Птолемей вважав, що це острів Туле. [Це острів у країні слов'ян, у Варязькому морі], його широта дорівнює... приблизно шістдесяти шести градусам»⁵⁰.

Ю. І. Венелін вважає, що уперше варяги-руси були прийняті на службу до візантійського імператора після смерті Одоакра: частина варягів повернулася до Балтійської Славонії, а частина поступила на службу до імператора його охоронцями⁵¹.

III

Слово *варяг*, на наш погляд, виникло в середовищі прибалтійських слов'ян, давню мову яких ми умовно назовемо старополабською. Старополабська форма цього слова — waragъ, тобто warangъ. Вона утворена за допомогою суфікса -агъ (на означення особи) від іменника

⁴⁷ Вриенний Никифор. Исторические записки (976–1087).— М., 1997.— С. 53.

⁴⁸ Гаркави А. Я. Фуле (Thule) в арабской литературе // Записки Императорской академии наук.— СПб., 1873.— Т. 22.— С. 146.

⁴⁹ Комнина Анна. Алексиада / Вступ. ст., пер., коммент. Я. Н. Любарского.— М., 1965.— С. 109.

⁵⁰ Беруни Абу Райхан. Зазнач. праця.— С. 112.

⁵¹ Венелін Ю. І. Зазнач. праця.— С. 72.

warg «охорона, захист» праслов'янського походження. Псл. *vargъ «т.с.» (друс. *варъ* «захист») пов'язане з дієсловами *variti «берегти» (рос. діал. *варить* «попереджати, оберігати», друс. *варити* «берегти»), *varovati «оберігати» (укр. діал. *варувáти* «берегти, остерігати», рос. діал. *варовáть* «оберігати, захищати», бр. діал. *варавáць* «зумовлювати», друс. *варовати* «зберегти, захистити», п. warować «берегти, стерегти; застерігати», ч. varovat «попереджати, застерігати», слц. varovat' «стерегти; застерігати», серб. *vârovati* «захищати, обороняти», хорв. *vârovati* «т. с.», слн. *vârovati* «охороняти, захищати, берегти». Наведені праслов'янські слова (*vargъ, *variti, *varovati) споріднені з дvn. warōn «зберігати, берегти», нvn. wâhren «т. с.», wârnen «остерігати, застерігати, попереджувати»⁵². Зважаючи на поширеність цих слів на всій слов'янській території, слід відхилити припущення про їх запозичення з давньоверхньонімецької мови, висловлене рядом дослідників⁵³.

Із старополабської форми warag «охоронець, захисник» виникли безпосередньо друс. *варягъ* і сгр. *þárauguo* (мн.). При такому поясненні не виникає жодних фонетичних проблем, воно є фонетично бездоганним. Дісл. væringjar, зважаючи на його значення («нормани на службі в грецького імператора»), безперечно, являє собою переробку сгр. *þárauguo* «охоронці, воїни з найманої варти візантійських імператорів» з умлаутом a > æ та із заміною -ang- скандинавським суфіксом -ing. С. Гедеонов також вважає, що слово warag занесено до нас із балтійського Помор'я тими слов'янськими племенами, які там проживали⁵⁴; «природність цієї етимології особливо приваблива з огляду на ті неймовірні мордування, яким ревнителі норманізму піддають скандинавські мови й історії в марній надії вимучити в них щось підходяче до вендруського varag — *вараг...*»⁵⁵. А. В. Рязановський, як і С. В. Гедеонов, виводить назву *варяг* (*варанг*) від західнослов'янського слова, яке

⁵² Macheck V. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1971.— S. 678.

⁵³ Miklosich F. Op. cit.— S. 375; Етимологічний словник української мови.— С. 334; Фасмер М. Зазнач. праця.— С. 275; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1980.— Т. 2.— С. 56—57; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 601; Skok P. Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika.— Zagreb, 1973.— Knj. 3.— S. 566.

⁵⁴ Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 167.

⁵⁵ Там само.— С. 169—170.

означало «меч»⁵⁶. «У цьому випадку,— зазначає Й. Херрман,— назва повинна була б попасті на Русь із Польщі»⁵⁷. Ми ж уточнюємо: не з Польщі, а від прибалтійських слов'ян, як, власне, і вважав С. В. Гедеонов.

Про наявність у прибалтійських слов'ян у давні часи слова *wagazъ* свідчить німецько-вендський (древлянсько-полабський) словник вустровського пастора Христіана Генніга з Ессена (1649–1719 рр.). У цьому словнику в усіх трьох його редакціях наводиться древлянсько-полабське слово *warang*, правда зі значенням «меч»⁵⁸ (між іншим, про меч також можна сказати, що він захищає, як і про людину з мечем). У словнику Х. Генніга наведено й інші древлянсько-полабські слова на *-ang*, наприклад, *royang* «павук» (пор. п. *rajk* «т. с.»).

Від друс. *варягъ* «варяг», букв. «охоронець, захисник» походять укр. діал. *варяг* «міцної статури і високого зросту чоловік»⁵⁹ (варяги, будучи охоронцями і захисниками прибалтійських слов'ян, мали, зрозуміло, міцну статуру), рос. діал. *варяг* «корзинник, коробейник»⁶⁰ (як відомо, варяги відчували великий потяг до торгівлі», див. с. 18).

М. Фасмер з друс. *варягъ* «варяг», рос. *варяг* «т. с.» пов'язує також рос. діал. *варяга* «рукавиця», *várēga*, ст. *варега*, суч. літ. *várežka* «т. с.», встановлюючи для наведених слів первісне значення «варязька рукавиця»⁶¹. Етимологію М. Фасмера, на наш погляд, слід рішуче відхилити. Рос. *várežka* «рукавиця» є зменшувально-пестливою формою від *várēga*, яке ми вважаємо видозміною слова *варяга* «т. с.», букв. «те, що захищає від холоду», утвореного від друс. *варъ* «захист» за допомогою суфікса *-яга* (з псл. *-ēga* на означення речі, предмета, пор. **kōmēga* «корито або човен, видовбані з одного стовбура», **sýrmēga* «грубе домотка-

⁵⁶ Riasanowsky A. V. The Varangian Question // I Normanni e la loro espansione i Europa nell'alto medioevo.— Spoleto, 1969.— Р.— 171.

⁵⁷ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 371. Примеч. 65.

⁵⁸ Див.: Olesch R. Thesaurus Linguae Dravaenopolabicae.— Köln ; Wien, 1984.— Т. 3.— С. 1359; Гедеонов С. Зазнач. праця.— С. 167–168.

⁵⁹ Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар : В 2 т.— Л., 1886.— Т. 1.— С. 57.

⁶⁰ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1978.— Т. 1.— С. 166.

⁶¹ Фасмер М. Зазнач. праця.— С. 274.

не сукно»⁶²). Деякі дослідники розглядають рос. *вáрега* як утворення від *варъ* «захист» за допомогою суфікса *-ега*⁶³.

Отже, на наш погляд, слова *варяг* і рос. *вáрежска* (*várege*, *варяга*) «рукавиця» походять від одного й того самого кореня зі значенням «захист». Правда, впадає у вічі, що *варяг* (рос. *варяг*, бр. *varág*) і рос. *вáрежска* (*várege*) «рукавиця» різняться наголосом. Однак, як переконливо довів В. Кіпарський, первісним наголосом у слові *варяг* був початковий наголос, який засвідчують деякі староруські рукописи (зокрема так званий Синодальний збірник № 152 від 1544 р., де слово *варягъ* та похідні від нього прикметники в усіх 11 випадках уживання характеризуються початковим наголосом)⁶⁴ і який відбитий у грецькому відповіднику (*Βάραγγοι* «варяги») і в давньоісландському (*væringjar* «варяги»).

Таким чином, ми вважаємо, що назва *варяги* виникла в середовищі прибалтійських слов'ян і первісно означала «воїни-охранці прибалтійських слов'ян» (назва *варяги-руси* — «воїни-охранці острова Рюген»). Візантійці, наймаючи варягів-русів (воїнів-охранців острова Рюген) в імператорську охорону (як найкращих у світі воїнів-охранців), переїняли їхню слов'янську назву, але в них ця назва (*Βάραγγοι* 'Ρῶς, частіше просто *Βάραγγοι* або *'Ρῶς*) означала вже «охранці візантійського імператора». З часом в охороні візантійського імператора почали служити й інші нормани (жителі Півночі, північани), а не тільки варяги-руси, і на них також поширилася назва *Βάραγγοι*, яку вони зберігали, повертаючись на батьківщину (пор. дісл. *væringjar* «нормани на службі в грецького імператора»). Коли ж варяги-руси (острова Рюген) і взагалі варяги-слов'яни зійшли з політичної арени, назва *варяги* залишилася за скандинавськими народами.

IV

Крім назви *варягъ*, у давньоруській мові існувала також назва *колбягъ* (*колбягъ*, *кълбягъ*) «варяг — член спілки», від якої походять місцеві

⁶² Sławski F. Op. cit.— S. 66.

⁶³ Этимологический словарь русского языка.— С. 19–20; Краткий этимологический словарь русского языка.— М., 1971.— С. 69.

⁶⁴ Kiparsky V. Über die Betonung altrussischer Völkernamen // Scando-Slavica.— Copenhagen, 1958.— Т. 4.— С. 262; Kiparsky V. Der Wortakzent der russischen Schriftsprache.— Heidelberg, 1962.— С. 103.

назви *Колбяги* (у Новгородській області, засвідчена в 1634 р.)⁶⁵, *Колбежичи* (часто зустрічається в Псковській області, згадується між 1652 і 1676 роками)⁶⁶. Давньоруському *кълбягъ* відповідає сгр. Коўлпігуоі «особливі наймити» (Михаїл Атталіат, XI ст.).

В. М. Татищев пов'язує назву *колбяги* з м. Колберг (Колобжег), одним із найважливіших торгових центрів слов'янського Помор'я: «думаю, що ці (венди.— В. С.) від міста Колберг померанського колбягами названі»⁶⁷. Відразу ж зазначимо, що до такого вирішення питання походження назви *колбяги* (як до більш природного) схиляється й сучасний історик А. Г. Кузьмін⁶⁸. О. Л. Дювернуа виводить слово *колобягъ* від лит. *kalbingas* «балакучий», похідного від *kalbà* «мова, розмова», тобто буквальне значення слова *колобягъ* — «балакуча людина, говорун»⁶⁹.

Переважна більшість дослідників вважає, що назва *колбяг*, як і назва *варяг*, запозичена з давньоскандинавської або давньоісландської мови й походить від дсканд. *kylfingr*, утвореного від *kylfa* «палиця, дрючик»⁷⁰, або від дісл. *kylfing-* (з **kulfing-*) «побратим по корпорації», утвореного від *kolfr* (пізніше *kólfr*) «палиця, дрючик»⁷¹. Проте, «як відомо, скандинави мали в ужитку не дрючки, а довгі, гострі з обох боків сокири»⁷². В. А. Брім теж виводить назву **кълбагъ* із сканд. *kylfingr*, але виникнення цієї назви пов'язує з народністю водь. Як відомо, народність водь називала себе *vadja* (так називалася й місцевість, де проживала народність), і ця назва в IX ст. зближувалася з однозвучним фінським словом *vadja* «клин, кіл, дрючик», якому відповідає сканд. *kylfa* «палиця, дрючик», у зв'язку з чим скандинави переклали назву місцевості, де проживала народність водь, як *Kylfa*, від якої за допомогою суфікса *-ing* було

⁶⁵ Дювернуа А. Кого назвало древнерусское законодательство колбягом? // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1884.— Кн. 1.— Генварь—март.— С. 26, сноска 12.

⁶⁶ Miklosich F. Über die altrussischen Kolbjager // Arch. slav. Philol.— Berlin, 1887.— Bd 10. Н. 1—2.— S. 4.

⁶⁷ Татищев В. Н. История Российской.— Ленинград, 1968.— Т. 7.— С. 282.

⁶⁸ Кузьмін А. Г. «Варяги» и «Русь» на Балтийском море // Вопр. истории.— М., 1970.— № 10.— С. 37.

⁶⁹ Дювернуа А. Зазнач. праця.— С. 21—22.

⁷⁰ Фасмер. Зазнач. праця.— М., 1967.— Т. 2.— С. 287.

⁷¹ Ekblom R. Vereinigungen unter den Nordländern im alten Rußland // Ztschr. slav. Philol.— Leipzig, 1933.— Bd 10. Н. 1—2.— S. 10.

⁷² Брім В. А. Колбяги // Изв. АН СССР. Сер. VII. Отд-ние гуманит. наук.— Ленинград, 1929.— № 4.— С. 280.

утворено назву жителів цієї місцевості (отже, В. А. Брім вважає колбягів не скандинавами, а вожанами, які виступали в літописі під назвою чудь) ⁷³.

На наш погляд, назва *колбяг* — слов'янського, а точніше, західнослов'янського походження. Як і В. М. Татищев, ми пов'язуємо цю назуву з містом Колобжег, одним із найважливіших торгових центрів на слов'янському узбережжі Балтійського моря. Власне, назва *колбяг* пов'язана зі старополабською назвою міста — *Kolobregъ* (пор. п. Kołobrzeg), похідною від старополаб. *kolobregъ* «узбережжя, побережжя» (пор. п. діал. kołobrzeg «т. с.»), що складається з *kolo* «коло, біля» (пор. п. коło «т. с.») і *bregъ* «берег» (пор. п. brzeg «т. с.»). Від *Kolobregъ* була утворена старополабська назва *kolobagъ* під впливом старополаб. *wagъ* «воїн, який охороняв слов'янське узбережжя Балтійського моря», оскільки *kolobagъ* — це теж варяг, «варяг, який охороняв на слов'янському узбережжі Балтійського моря місто Колобжег» (пор. друс. *кълбягъ* «варяг — член спілки»). Від форми *kolobagъ* розвинулися її пізніші варіанти (*къльbagъ*, *къльbagъ*) унаслідок редукції голосних у перших двох складах. Назва *къльbagъ* була засвоєна скандинавами (із заміною *-ang-* скандинавським суфіксом *-ing*) як **kulbingr* > **kulpingr* (форму **kulbingar*, давнішу від *kylfingr*, реконструює В. А. Брім ⁷⁴), а вже від скандинавів ця назва ввійшла в середньогрецьку мову — сгр. *Κούλπιγοι* (мн.).

Отже, назви *варяги*, *варяги-руси* і *колбяги* на слов'янському Помор'ї в минулому чітко розрізнялися: варяги — це воїни, які охороняли слов'янське узбережжя Балтійського моря; варяги-руси — воїни (варяги, за походженням руси), які охороняли острів Рюген; колбяги — воїни (варяги), які на слов'янському узбережжі Балтійського моря охороняли місто Колобжег. Колбяги знаходилися поряд із варягами. І в різних джерелах колбяги називаються поряд із варягами: у «Руській правді» («Аще ли ринеть мужъ мужа любо от себе любо к собе, З гривне, а видока два выведеть; или будеть варяг или колбяг, то на роту») ⁷⁵; у візантійських джерелах IX ст., де серед народів, які входили до складу імператорських найманих військ, згадуються «варанги» і «кулпінги» ⁷⁶, «при цьому,—

⁷³ Брім В. А. Зазнач. праця.— С. 280–285.

⁷⁴ Там само.— С. 280, 285.

⁷⁵ Правда Русская.—М. ; Ленинград, 1947. II. Комментарии.— С. 82–86.

⁷⁶ Брім В. А. Зазнач. праця.— С. 278.

як зазначає О. О. Шахматов,— Коўлпіүүю згадуються завжди поряд з Вáрауую»⁷⁷; в арабського автора кінця XIII — початку XIV ст. ад-Дімішкі, який розміщував «келябію» (у ній С. Гедеонов справедливо вбачав колбягів⁷⁸) по сусідству з варягами⁷⁹. До речі, ад-Дімішкі чітко вказує, що народність «келябія» жила на берегах Варязького (Балтійського) моря⁸⁰.

⁷⁷ Шахматов А. А. Зазнач. праця.— С. 48.

⁷⁸ Гедеонов С. Отрывки из исследований о варяжском вопросе // Записки Императорской академии наук.— СПб., 1862.— Т. 2. Прил. № 3.— С. 150, примеч.

⁷⁹ Див.: там само.

⁸⁰ Див.: Брим В. А. Зазнач. праця.— С. 277.

РЕЗЮМЕ

У монографії викладено нову концепцію походження назви *Русь*. Цю концепцію можна назвати варязькою, але аж ніяк не скандинавською. На наш погляд, новгородці звернулися за допомогою до варягів-слов'ян (прибалтійських слов'ян), зокрема до варягів-ругів (слов'ян острова Рюген), які називалися ще рутенами або русами. Назва *рутени (руси)* на означення ругів походить від *rutheni* — назви одного з кельтських племен, оскільки кельти-рутени взяли участь в етнічному формуванні слов'ян острова Рюген.

Крім варягів-русів (слов'ян острова Рюген), до яких новгородці звернулися по допомозу, у IX–X ст., за свідченнями візантійських і східних джерел, існували також азовсько-чорноморські руси, які встигли голосно заявити про себе ще до запрошення новгородцями варягів-русів на княжіння. У давнину Чорне море було назване Руським саме на честь азовсько-чорноморських русів (вони домінували на ньому), а не на честь віддалених від моря київських русів. Азовсько-чорноморські руси тісно пов'язані з антиами. У зв'язку з вторгненням у землі антив волохів, під якими ми розуміємо франків, анти залишили свою дунайську батьківщину і переселилися в Приазов'я і Причорномор'я. Разом з ними переселилася і частина кельтів-рутенів (вихідців з Норіку), які стали професійним військом антив, у зв'язку з чим анти набули нового імені — руси. І азовсько-чорноморські руси, і варяги-руси — слов'янсько-кельтського походження, і в тих і в других русів назва походить від назви кельтського племені *rutheni*, але перші руси (азовсько-чорноморські) східнослов'янсько-кельтського походження, а другі (варяги-руси) західнослов'янсько-кельтського походження. Азовсько-чорноморські руси підтримували тісні зв'язки (торгували, здійснювали спільні військові походи) із своїми співвітчизниками з острова Рюген (варягами-русами) спочатку через Балтійсько-волзько-донський шлях, а згодом через Дніпровський шлях (шлях «з варяг у греки»). Запорізькі козаки були нащадками азовсько-чорноморських русів. Від азов-

сько-чорноморських русів вони успадкували не лише мужність і відчайдушну хоробрість, а й одяг (широкі штани) і зачіску (оселедець).

У монографії розглянуто докази норманістів на користь своєї теорії: свідчення Бердинської хроніки від 839 р.; розповідь Ліудпранда, єпископа Кремонського; розповідь Іоанна Диякона про похід норманів близько 865 р. на Візантію; розповідь Ахмеда ал-Якубі про напад русів на Севілью; імена руських князів, послів і купців, які наведені в договорах Олега та Ігоря з греками; назви дніпровських порогів, про які повідомив візантійський імператор Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією». Перші чотири докази не вважаються основними. Тому особлива увага в монографії приділена двом останнім доказам.

Імена руських князів, послів і купців у договорах Олега та Ігоря з греками норманісти ототожнюють із скандинавськими. Таке ототожнення імен є основою норманізму. Етимологічний огляд варяго-руських імен показав, що значна їх частина має не скандинавське, а кельтське походження. Деякі варяго-руські імена є естонськими, а деякі – іранськими. Досить численну групу становлять варяго-руські імена скандинавського походження, але це не суперечить викладеній нами концепції походження назви *Русь* (і Руської держави), оскільки варяги-руси острова Рюген, живучи в одному регіоні (Балтійському) із скандинавами, не могли не передати скандинавських імен.

На відміну від норманістів, які вважають руські назви порогів скандинавськими і відповідно руську мову — скандинавською, ми обстоюємо думку, що руські назви порогів — це назви, які вживали варяги-руси з острова Рюген, і відповідно руська мова — це мова варягів-русів з острова Рюген. Поява скандинавських назв деяких порогів у русів (і відповідно в Константина Багрянородного) зумовлена тим, що при освоєнні Дніпровського шляху варяги-руси з острова Рюген наймали із скандинавського (шведського) середовища досвідчених лоцманів, які вміли долати пороги.

У монографії обґруntовується положення, що не *Русь* походить від фін. *Ruotsi* «Швеція», а навпаки: фін. *Ruotsi* походить від *Русь*. Разом з тим ми вважаємо, що назва *варяг* (*варяги*) — не скандинавського походження, а слов'янського. Ця назва виникла в середовищі прибалтійських слов'ян (*wagadъ*) і первісно означала «воїн, який охороняє слов'янське узбережжя Балтійського моря». Вона утворена за допомогою суфікса *-аցъ* від іменника *wargъ* «охорона, захист».

SUMMARY

RUS' AND VARANGIANS A historical-etymological study

The monograph presents a new theory of the origin of the name *Rus'*. This theory can be called a Varangian one, but in no case a Scandinavian one. The author argues that Novgorod citizens sought help from Varangian Slavs (Baltic Slavs), in particular Varangian Rugs (Slavs of the island of Rügen), also called Ruthens or Ruses. The name *Ruthens* (*Ruses*) denoting Ruges derives from *Rutheni*, the name of a Celtic tribe, since Celts-Ruthens participated in forming the Slavs of the island of Rügen.

According to Byzantine and Oriental sources, along with the Varangian Ruses (the Slavs of the island of Rügen) to whom the Novgorod citizens appealed for help, in the 9th-10th cc. there were also the Azov and Black Sea Ruses. The latter were already far-famed before the Novgorodians invited Varangian Ruses to reign in their land. It was after the Azov and Black Sea Ruses, not Kyiv ones, dwelling far from sea, that the Black Sea was called the Rus'ian sea in ancient times. The Azov and Black Sea Ruses were closely related with the Ants. After the land of the Ants was invaded by the Walachians (whom we think to be Franks), the Ants quitted their native Danube territory and moved to the Azov and Black Sea region. Part of the Celt-Ruthens (originating from Noricum) moved along with them and became professional warriors with the Ants. Thus the Ants acquired their new name, Ruses. The Azov and Black Sea Ruses as well as the Varangian Ruses are of Slav-Celtic origin, the name of the both deriving from the same Celtic tribe of *Rutheni*, but the former, the Azov and Black Sea Ruses, are of East-Slavic-Celtic origin, while the latter, the Varangian Ruses, are of West-Slavic-Celtic origin. The Azov and Black Sea Ruses maintained close trade and military relations with their kinsfolk of the isle of Rügen, the Varangian Ruses, initially via the Baltic-Volga-Don trade route and afterwards via the Dnie-

per route (known as the route «from the Varangians to the Greeks»). Zaporizhian Cossacks were descendants of Azov and Black Sea Ruses. They inherited from their ancestors not only gallantry and reckless audacity, but also clothes (wide trousers) and haircut (*oseledets*, Cossack forelock).

The author also discusses the proofs offered by Normanists in support of their theory, namely, the evidence provided by the *Annales Bertiniani* of 839, the story of Liudprand, the bishop of Cremona (*Liudprandi Antapodosis*), the story of John the Deacon (*Johannis Diaconi chronicon Venetum*) about the Normans' Byzantium campaign ab. 865, and the story of Ahmed al-Jakubi about the Ruses' attack on Seville as well as the names of the Dnieper rapids as reported by Byzantine Emperor Constantine Porphyrogenitus in his work «De administrando imperio». The first four proofs not considered principal ones, the author's attention is focused on the last two.

The names of Rus'ian princes, ambassadors and merchants mentioned in Oleh's and Thor's treaties with the Greeks are identified by the Normanists as Scandinavian, this identification underlying their theory of Normanism. The author's etymological analysis of Varangian Ruses' names has shown, however, that a large number of these are of Celtic and not Scandinavian origin. Some Varangian Ruses' names are Estonian while other are Iranian. Fairly numerous are Varangian Ruses' names of Scandinavian origin, but this does not contradict the author's theory of the origin of the name of *Rus'* (and the state of *Rus'*), since the Varangian Ruses of the island of Rügen lived in the same Baltic region as Scandinavians and could not avoid borrowing Scandinavian names.

As different from the Normanists, who regard the rapids' Rus'ian names as Scandinavian, and, correspondingly, the Rus'ian language as Scandinavian, the author contends that the rapids' Rus'ian names were ones used by Varangian Ruses from the island of Rügen, and, correspondingly, the Rus'ian language is the language spoken by the Varangian Ruses of the island of Rügen. That Ruses used Scandinavian names of some rapids (as registered by Constantine Porphyrogenitus) is accounted for by the fact that while opening up the Dnieper route, Varangian Ruses from the island of Rügen hired experienced Scandinavian (Swedish) pilots who could pass by the rapids.

The author substantiates his claim that *Rus'* does not derive from the Finnish *Ruotsi* "Sweden" but, on the contrary, the Finnish word derives from *Rus'*. He maintains that the name *варяг* is of Slavonic, not Scandinavian, origin. The name first appeared in the milieu of the Baltic Slavs (*waragъ*) and originally meant «warrior who guards the Slavic coast of the Baltic Sea». It is derived from the noun *warъ* «guard, defense» by the use of the suffix *-agъ*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ав. – авестійська мова
алб. – албанська мова
англ. – англійська мова
болг. – болгарська мова
бр. – білоруська мова
брет. – бретонська мова
букв. – буквально
в. – відмінок
вал. – валлійська мова
венет. – венетська мова
вульг.-лат. – вульгарно-латинська мова
гал. – галльська мова
гот. – готська мова
гр. – грецька мова
дав. – давальний
данgl. – давньоанглійська мова
дvn. – давньоверхньонімецька мова
діал. – діалектне
дінд. – давньоіндійська мова
дірл. – давньоірландська мова
дісл. – давньоісландська мова
днім. – давньонімецька мова
друс. – давньоруська мова
дсканд. – давньоскандинавська мова
дшв. – давньошведська мова
ест. – естонська мова
ірл. – ірландська мова
іт. – італійська мова

кельт. – кельтська мова
корн. – корнська мова
лат. – латинська мова
лит. – литовська мова
літ. – літературне
лтс. – латиська мова
мн. – множина
нви. – нововерхньонімецька мова
нім. – німецька мова
одн. – одна
ос. – особа
п. – польська мова
перв. – первісно
пор. – порівняй
прибалтійсько-фін. – прибалтій-
сько-фінська прамова
prus. – прусська мова
псл. – праслов'янська мова
род. – родовий
рос. – російська мова
сгр. – середньогрецька мова
серб. – сербська мова
слат. – середньолатинська мова
слн. – словенська мова
слц. – словацька мова
ст. – старе
стп. – старопольська мова
стполаб. – старополабська мова

стфр. – старофранцузька мова
суч. – сучасне
т. с. – те саме
укр. – українська мова
фін. – фінська мова
фінік. – фінікійська мова

фр. – французька мова
хорв. – хорватська мова
ч. – чеська мова
шв. – шведська мова
шотл. – шотландська мова

ЗМІСТ

Походження назви *Русь*

3

Походження назви *варяги*

98

Резюме

113

Summary

115

Умовні скорочення

117

Наукове видання
СКЛЯРЕНКО Віталій Григорович
РУСЬ І ВАРЯГИ
Історико-етимологічне дослідження

Художній редактор *К. О. Рязанов*
Коректор *В. П. Зуб*
Комп'ютерна верстка *I. В. Остапової*

Підписано до друку 15.11.06. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 6,98. Умовн. фарбовідб. 7,44.
Обл.-вид. арк. 6,99. Тираж 2000 прим. Замовлення 07-02.

Видавництво «Довіра»
вул. Кіквідзе, 2/34, Київ-103, 01103

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК №669 від 14.11.2001 р.

ТОВ Університетське видавництво «Пульсари»
вул. Межигірська, 7/16, Київ-171, 04071

Скляренко В. Г.

C43 Русь і варяги: Іст.-етимол. дослідж. — К.: Довіра, 2006. — 119 с.

ISBN 966-507-205-6

У монографії викладено нову концепцію походження назв *Русь і варяги*. Заперечується скандинавське походження цих назв і обґрунтовується положення, що обидві назви виникли в середовищі прибалтійських слов'ян. Уважно розглянуто докази на користь норманської (скандинавської) теорії походження назви *Русь*: свідчення Бертинської хроніки від 839 р.; розповідь Ліудпранда, єпископа Кремонського; розповідь Іоанна Диякона про похід норманів близько 865 р. на Візантію; розповідь Ахмеда ал-Якубі про напад русів на Севілью; імена руських князів, послів і купців, які наведені в договорах Олега та Ігоря з греками; назви дніпровських порогів, про які повідомив візантійський імператор Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією».

Для викладачів, студентів, учителів, широкого кола читачів.

ББК 81.2 УКР-3

**Скляренко
Віталій Григорович** —
академік НАН України,
доктор філологічних наук,
професор,
академік-секретар Відділен-
ня літератури, мови та мис-
тецтвознавства НАН України,
директор Інституту
мовознавства
ім. О. О. Потебні
НАН України.

Народився 14 серпня 1937 року в с. Новомиколаївка Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл. в родині вчителів. Закінчив філологічний факультет Одеського університету ім. І. І. Мечникова. Автор 150 друкованих праць з історії української мови, акцентології, етимології, у тому числі шести монографій. Один з авторів і редакторів «Етимологічного словника української мови» в семи томах (написав понад 2500 етимологічних статей). Лауреат премії ім. О. О. Потебні НАН України (за монографію «Праслов'янська акцентологія»).
Заслужений діяч науки і техніки України.